

Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket?

A Kádár-korszak pártvezetésének legfelsőbb köreihez tartozó, mintegy 2500-3000 fős réteg kialakulását és helyzetét vizsgáló kutatások eredményeként megjelenő publikációk egy része a nómenklatúra kiváltságait is felvonultatja. A pesti szlengben csak a „négy K-nak” (kocsihaználát, K-telefon, külföldi út, Kútvölgyi kórházi jogosultságok) nevezett privilégiumok a mindennapi élet csaknem minden területére kiterjedtek, és az ideológiai, politikai meggyőződésnél talán sokkal fontosabb és főleg kézzelfoghatóbb előnyöket biztosítottak a párt-nómenklatúra, valamint családtagjaik számára. A „négy K-n” kívül, illetve azzal összekapcsolva egyéb járandóságok is megillették e szűk és ugyanakkor nagyon zárt csoportot. A kiváltságok körébe tartoztak még a kiemelkedően magas fizetések, a kiváló, gyakran luxuskörülményeket biztosító lakhatás, a kizárólag részükre fenntartott hazai és külföldi nyaralási lehetőségek, nyaralók, villák, a vadászatok és nem utolsósorban az írásunk fókuszában álló, és talán egyedülként ebben a rendszerben nem közvetlen és nem kézzel fogható anyagi hasznot hozó információs monopólium is.¹

A kommunista pártegyeduralom notabilitásainak járó információs kedvezmények egyrészt a tudás kisajátításának kiváló eszközeiként, másrészt a jól értesültség kulisszáiként, harmadrészt pedig, és ez különösen a Kádár-rendszer első évtizedeiben egyáltalán nem elhanyagolható szempontot jelentett, az új vezetők tudásának bővítését is szolgálták. Ez utóbbit igazolja az is, hogy egy 1957-es párthatározat értelmében a Központi Bizottság minden tagja ingyenes tiszteletpéldányt kap a Kossuth Kiadó összes kiadványából, az Intéző Bizottság tagjai pedig az összes kiadótól.² Ebbe a sorba illeszkedett a Magyar Távirati Iroda által összeállított, bizalmas híryanagfolyam, továbbá a MSZMP KB Külügyi Osztály és a Külügyminisztérium tájékoztató anyagainak sorozata is, ám ezek részletezésére írásunkban nem áll módunkban kitérni.

Dolgozatunkban az 1961 és 1980-as évek között, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB), illetve az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) által gondozott, zárt és bizalmas terjesztésű sorozatok, valamint a belső használatra, illetve kézirat gyanánt történő terjesztésre szánt írásművek kiadási, tartalmi és terjesztési kérdéseivel, továbbá a sorozatok létrejöttének körülményeivel foglalkozunk. Kutatásunk kiterjed mind a sorozatok egészére, mind pedig az azokban megjelent egyedi munkákra is. Tekintettel arra, hogy a témában eddig többnyire a hírlapokban jelent meg néhány publicisztikai jellegű írás, és azok meglehetősen sok tévedést, hibát és pontatlanságot tartalmaznak, ezért kutatásunkat kizárólag primer (levéltári) forrásokra építettük, továbbá kézbe vettük magukat a sorozatokban közreadott műveket is.³ Ezekon kívül vizsgálódásainkat kiterjesztettük e kiadványok könyvtári bekerülésére, vagyis megvizsgáltuk, hogy a tudományos célú kötelespéldány szolgáltatás kiterjedt-e a sorozatokban közreadott munkákra.

(A sorozatok létrejöttének körülményei) A könyvek, a nyomdatermékek, pontosabban szólva a kiadványokban rögzített eszmék, gondolatok, tudások terjedésének korlátozása egyidős az írásbeliséggel, és minden történelmi periódusban, továbbá a világ minden részén és mindenféle hatalom igyekezett megszerezni és megtartani információs mono-

póliumát, amely mindig kiváló eszköznek bizonyult a politikai hatalom megtartásában és erősítésében. Ám a diktatúrák korának is nevezett huszadik század addig soha nem tapasztalt mértékben használta a kiadványokhoz és ezen keresztül az eszmékhez, a tudáshoz való hozzáférés korlátozását, illetve az egyes tudáselemekkel történő manipulációt. Mind a fasiszta, mind pedig a kommunista diktatúrában kemény kézzel számoltak le a rendszertől idegen gondolatokkal és az azokat hordozó kiadványokkal, valamint az ilyen jellegű eszméket papírra vető szerzőkkel. A hatalmi leszámolások enyhébb változatát jelentette a kiadványok betiltása, megsemmisítése, súlyosabb esetekben pedig maguknak a szerzőknek mentális, szellemi, a legsúlyosabb esetekben pedig fizikai megsemmisítése. E módszerek a középkori és újkori eljárási metódusokból táplálkoztak.

A huszadik századi diktatúrák demonstratív és katonai műveletnyi pontosságával megszervezett könyvégetése – jóllehet 1933 márciusától kezdődően már elszórtan több helyen is történtek hasonló incidensek – 1933. május 10-én, Berlinben és huszonegy más német egyetemi városban kezdődött, majd végigsöpört egész Németországon. Ehhez hasonló demonstratív könyvmegsemmisítési folyamat indult el hazánkban is 1944. június 15-én, amikor – jóllehet az általánossá váló papírhiány okán más megsemmisítési módszert, a papírzúzdával történő felörlést alkalmazva – mintegy kétszázötven zsidó származású magyar és közel ötven külföldi szerző teljes életművét betiltották, az addig megjelent műveiket pedig bezúrták. 1945-öt követően több lépcsőben, több ezer kiadvány iseret a sorsra jutott. A formálisan még demokratikus berendezkedésű Magyarországon 1945 és 1946 között fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus címen több mint négy és félezer könyvet, folyóiratot, aprónyomatványt és zeneművet tettek indexre, és semmisítették meg példányaikat. A kommunista hatalomátvételt követően 1949 és 1966 között több ütemben és többféle jogcímen történő betiltások következtében mintegy 16-17 ezer mű, továbbá közel ötszáz szerző teljes életműve jutott hasonló sorsra.⁴ Ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk a szovjet-tömb más országaiban is.⁵ A kiadványok retrospektív betiltása és megsemmisítése mellett a proletárdiktatúrát hirdető párt és államhatalom gondosan ügyelt az újonnan nyilvánosságot kapható szellemi termékek, művészeti alkotások ellenőrzésére is. És bár a kádári rendszer kronológiájában kétségkívül egyaránt található tiltóbb és megengedőbb periódusokat, összességében azonban mindvégig több szinten (párt- és állami szervezetek) és szigorúan ellenőrzött⁶ kiadási, kiadói rendszer és művészeti élet működött. Ez a formális és informális rendszer volt hivatott biztosítani, hogy a nómenklatúrához nem tartozók csak olyan szellemiségű kiadványokhoz juthassanak, amelyek szolgálják, de legalábbis nem ellenzik és nem kritizálják a fennálló társadalmi rendet, a hegemon és monolitikus ideológiát, továbbá tiszteletben tartják a tabu témákat is. A kiadványok visszamenőlegesen történő rostálásával, a kurrens könyv- és folyóirat-kiadás szigorú – és tegyük hozzá, gyakran szándékosan, sokszor pedig szándéktalanul következtelen – ellenőrzésével az információs monopólium széles körű biztosítását próbálta a hatalom megoldani.⁷

Ám az információs monopólium kiépítéséhez és fenntartásához hozzátartozott egy másik eljárás is: a kiválasztottak számára olyan információk eljuttatása, továbbá ezek révén a nómenklatúra ismereteinek, tudásának privilegizált fejlesztése⁸, amelyek erősítették a hatalmi elit pozícióit, és amely tudások semmiképpen sem voltak megosztandók az e körön kívüliekkel. Ezek a tendenciák az 1960-as évek elejétől tüntek fel a könyvkiadásban, és lényegében az 1989. évig folyamatosan jelentek meg azok a kötetek, amelyek kizárólag a párt nómenklatúrára és a különböző szinteken tevékenykedő káderek számára voltak elérhetők. A folyamat kezdete az 1960-ban keletkezett MSZMP PB határozatától számítható, amelyben döntés született olyan tartalmú társadalomtudományi munkák kiadására,

„... amelyek bár sokszor ellenségesek a szocializmussal szemben, de értékes tényanyagot vagy szakmai körök számára fontos következtetéseket és állásfoglalásokat tartalmaznak. Az ilyen igényeket a könyvek zárt terjesztésével lehetne kielégíteni, ami azt jelentené, hogy csak szűk szakmai körök számára adjuk ki e műveket. A zárt terjesztés megvalósítása esetében gondoskodni kell az érdekeltek kiválasztásáról és az elosztás szigorú ellenőrzéséről.”⁹ A PB határozata nyomán az APB 1961. április 26-i ülésén döntött a zárt terjesztésű könyvek kiadásáról és arról, hogy kik kapják e kiadványokat.

A zárt és bizalmas terjesztésű sorozatok, valamint a belső használatra, illetve kézirat gyanánt történő terjesztésre szánt írásművek kiadási, terjesztési és tartalmi kérdéseit, továbbá a sorozatok létrejöttének körülményeit az MSZMP APB Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában őrzött primer dokumentumok alapján tudtuk rekonstruálni. A rendelkezésre álló levéltári források szerint a vizsgált ciklusban 1961 és 1969 között témánk évi rendszerességgel napirendre került az APB ülésein, és mivel a művek kiadásának gondozása a Kossuth Kiadónál történt, ezért általában a Kossuth Kiadó tevékenységét értékelő, valamint a következő évi feladatokat megszabó APB ülés keretében került sor e téma tárgyalására. 1969-ben azonban jelentősen átalakították a kiadványok megjelenítésének és terjesztésének körülményeit. Innentől kezdve már nem a Kossuth Kiadóra vonatkozó napirenden belül tárgyaltak e kérdésről, hanem attól elkülönítve foglalkoztak a témával. A jelenleg rendelkezésünkre álló források¹⁰ azt mutatják, hogy ettől kezdve már nem évi rendszerességgel, hanem ritkábban tárgyalták a kiadás és a terjesztés kérdéseit¹¹, ám ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a kiadványok sora megszakadt volna, hiszen maguk a kiadott kötetek igazolják a további megjelenéseket.

A sorozatok létrejöttében meghatározó szerepet játszott, hogy mind a Szovjetunióban, mind pedig a szovjet blokk többi országában¹² is bevett gyakorlatról volt szó. A Heti Világgazdaság 1994. február 19-i száma foglalkozott a zárt terjesztésű sorozattal, és itt többek között szerepel Kun Miklós történésznek a témában történő adatközlése is. *...a Szovjetunióban a harmincas években a központi bizottság mellett már igen nagy apparátus, külön fordítói osztály tevékenykedett, így a megbízhatónak minősítettek kasztja – nagyjából 400-500 fő – például még a Mein Kampf szövegével is megismerkedhetett.*¹³ A történész nyilatkozata szerint 1945-öt követően, egészen Sztálin haláláig a megbízhatóak köre jószerivel a politikai bizottság tagjaira szűkült, és ezekben az években főként olyan munkákat fordítottak le, amelyek a szovjet vezetői gárda tagjait személy szerint érintették. Később, Hruscsov idején bővült a kiváltságosok köre, és valószínűleg ez lehetett a modellje a hazai hasonló folyamatok elindításának is.

A témában eddig megjelent közlemények egységesen zárt terjesztésű sorozatról beszélnek, pedig a szűk körben, a kiváltságosok számára közreadott kötetek elvei a közel három évtized alatt jelentősen változtak és a korlátozott nyilvánosságú kiadványok jóval differenciáltabb minősítésekkel jelentek meg, vagyis több sorozatról van szó. A nomenklatúra számára kiadott kötetek az első években valóban a szűk, zárt körben terjesztendő kategóriájába tartoztak. Ám az APB 1967. szeptember 19-i ülésén döntés született arról, hogy az addigi zárt terjesztésű köteteken kívül a Kossuth Kiadó megjelentet egy másik, szintén zárt minősítésű, de jóval szélesebb körben terjesztendő „kézirat gyanánt” jelzett munkákat tartalmazó sorozatot is. *...Az Agit. Prop. Bizottság tudomásul veszi, hogy a Kossuth Kiadó a zárt terjesztésű könyveken kívül megjelentet »kézirat gyanánt« jelzett, ugyancsak zárt terjesztésű, de szélesebb körhöz eljuttatandó műveket, amelyek ugyan problematikusak, vagy polgári jellegűek, de megismerésükre szüksége van a szélesebb pártaktívának, az ideológiai élet munkásainak. Óvakodni kell azonban, hogy kommunista vagy progresszív szerzők művei ugyanolyan sorozatban jelenjenek meg, mint az ellenséges világnézetű*

művek. Nyílt terjesztésben is meg lehet jelentetni problematikus műveket megfelelő előszó ellátásával a Kossuth Kiadó kiadásában, ha azok számottevő értéket képviselnek."¹⁴

Két évvel később, 1969-ben ismét jelentősen átalakították a zárt könyvek kiadására és terjesztésére vonatkozó korábbi APB döntést. Az APB elé kerülő javaslat¹⁵, amelynek előadója Jakab Sándor, ellenjegyzője pedig Óvári Miklós volt, több területen is jelentős változást hozott. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy ettől kezdve már nem a Kossuth Kiadó éves beszámolójának részeként jelent meg a téma, hanem önálló napirendi pontként, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, valamint a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának előterjesztésében. A javaslat indoklásában az előterjesztő kitért a napirendre tűzés okára is. Úgy véljük, hogy igen fontos rámutatnunk az indoklás tartalmára, ezért azt szó szerint idézzük, különös tekintettel arra, hogy az előterjesztés politikai szempontból igen érzékeny időszakban született. „... a politikai és elméleti kérdések iránti érdeklődés fokozódása és az ideológiai harc éleződése szükségessé teszi a vezető káderek és ideológiai munkások, propagandisták tájékoztatásának ilyen irányú kiterjesztését. Ezért javasoljuk, hogy az eddiginél nagyobb mértékben jelenjenek meg olyan kiadványok, amelyeket nem célszerű általános kereskedelmi forgalomba bocsátani, de amelyeknek ismerete, mint ellenséges eszmei irányzathoz tartozó anyagé, vagy más okok miatt szükséges ...”¹⁶ A javaslat röviden összefoglalta az előzményeket és mellékletben tartalmazta a zárt kiadványok akkor érvényben lévő címlistáját, továbbá külön-külön jegyzéken az 1970-ben megjelentetni szándékozott zárt terjesztésű és belső terjesztésű kötetek kiadási tervét is. „...A kiadványok tervét és terjesztési körét az Agit. Prop. Bizottság hagyja jóvá s a könyvekért a jövőben is meghatározott térítést kell fizetni. A könyvek megvásárlására illetékesek listájára fel kell venni a zárt osztályokkal rendelkező könyvtárakat is, beleértve a pártintézmények (a központi pártszékház, Politikai Főiskola, Párttörténeti Intézet, stb.) könyvtárait s alkalom szerint a központi pártszervek, osztályok, elméleti munkaközösségek állandó vezető aktivistáit. A marxista magyar szerzők zárt terjesztésben kiadott könyveit »kézirat gyanánt«, vagy más alkalmas, a belső terjesztési jelleget kidomborító jelzéssel kell ellátni. ...A Társadalomtudományi Intézet vegyen részt a megjelenő kiadványok megfelelő elő vagy utószóval való ellátásában.”¹⁷ A javaslat tehát egyrészt növelni ajánlotta a zárt körben terjesztendő munkák kiadásának mennyiségét, másrészt pedig a kiadványok példányszámának emelését és ezzel egyidejűleg a terjesztésbe bevont kiváltságos kör tágítását irányozta elő. „...az eddigi 3-4 mű helyett évente 6-10 kiadvány jelenjen meg ebben a sorozatban. Főként a szociológia, a politológia, kultúrpolitika, társadalompszichológia köréhez tartozó kiemelkedő polgári művek nagyobb számban és gyorsabb ütemben való megjelentetésére kell súlyt helyezni. Az eddiginél rendszeresebben kellene ezeket a kiadványokat ellátni bevezetővel és jegyzetekkel...”¹⁸

Hasonló szellemű javaslatok készültek az úgynevezett »belső használatra« jelzéssel megjelent kiadványok sorozatát érintően is. E kategóriában is az évente megjelenő kiadványok féleségét és példányszámát, valamint a terjesztésbe bevontak körét is növelni javasolta az előterjesztés.

A javaslat harmadik fontos eleme volt – amelyre vonatkozóan már az APB 1967. szeptember 19-i ülésén született döntés –, hogy bizonyos munkák a nyilvános könyvkereskedelemben is bekerüljenek. „...Javasoljuk, egyes, főként magyar szerzők műveit – amennyiben széles körű elterjesztésük nem kívánatos – a normális könyvkiadói tevékenység keretében, de korlátozott példányszámban (500-1000 példány) azzal, hogy azokat ne az állami könyvkereskedői hálózatok útján, hanem előre meghatározott szűkebb körben terjesszék el. Ez a kör a kiadvány jellege szerint változhatna. Így lehetőség nyílna arra, hogy a szerző a szokásos elismerésben (honorárium, tiszteletpéldányok) részesüljön, és

hogy művét a bibliográfiában megfelelően nyilvántartsák. Másrészt ezzel elejét vehetnék annak, hogy az ilyen műveket »illegális« kéziratokként tarthassák számon és a kapitalista külföldön is mint ilyeneket használják fel. Az ilyen könyvek kiadásáról esetenként kellene határozni.”¹⁹ Két évvel később, 1971-ben ismét jelentősen átszervezték a zárt terjesztésű kiadványok megjelenítésének körülményeit. Az Agitációs és Propaganda Bizottság önálló napirendi pontként foglalkozott a téma akkori helyzetével és a további teendővel. Az APB elé kerülő jelentést az Agitációs és Propaganda Osztály állította össze, ez alapján folyt az APB-ben a vita, és született meg a határozat arról, hogy a „... bizalmas jellegű könyvkiadás egyes kérdéseit pontosítani szükséges.”²⁰ Az APB elé kerülő jelentés előadója Katona István volt, és a testület döntése több szempontból is változást hozott az addigi rendszerben. Az egyik ilyen változás, hogy a zárt körben terjesztett kiadványok addigi két kategóriáját – „zárt terjesztésű” és „kézirat gyanánt” megjelöléssel közreadottak – egy újabb kategóriával egészítette ki, a „belső használatra” szánt művekkel. „...A jövőben három kiadványtípus legyen: „zárt”, „belső használatra” és „kézirat gyanánt”. A „zárt” sorozat olyan kiadványokat tartalmazzon, amelyek a velünk szembenálló nézetekről, ideológiai irányzatokról, az ellenünk irányuló propagandáról és ellenséges (antimarxista, burzsoá) eszmei támadásokról tájékoztatják a vezető párt és állami kádereket. A belső használatra sorozat olyan könyvek kiadására irányuljon, amelyek bizonyos szakmai, tudományos körök számára nehezen hozzáférhetők, viszont a kutatómunkájukhoz elengedhetetlenül szükségesek. A kézirat gyanánt sorozatban olyan műveket jelentessünk meg, melyek nyilvános terjesztését elsősorban nem bizalmas jellegűek (sic!), hanem különböző kiadói problémák nehezítik. Az egyes kiadványtípusok műszaki előállításában is (nyomdai úton, sokszorosított eljárással) különbözzenek egymástól.”²¹ Fontos döntés volt az is, hogy az egyes kiadványtípusok már nem általánosságban kerültek a teljes nomenklatúra és káderréteg tulajdonába, hanem a hármastagoláshoz igazodott, hogy mely szint, mely kiadványtípusra jogosult. A kedvezményezettek listájának félévenkénti gondozásával a Kossuth Könyvkiadót bízták meg, és a jegyzékek összeállításában az APO-val kellett egyeztetniük. A továbbiakban a megváltozott szempontokhoz igazítottan határozták meg a művek példányszámait. Ugyanakkor továbbra is megmaradt, hogy a tematikákat és az egyes évekre szóló kiadási tervet az APB hagyta jóvá és a megjelentetni tervezett művek aktualitás rangsorát is ez a testület határozta meg.²² Az APO által a témában összeállított jelentés részletesen bemutatja a kiadványsorozatok addigi múltját, tematikai összetételét, a terjesztés módjait és röviden összegzi a tapasztalatokat is. E szerint az MSZMP PB határozata alapján a zárt terjesztésű könyvek kiadása 1961-ben, Gyilasznak Az új osztály című kötetével indult, és a PB háromszázban maximálta a példányszámokat. Szintén ez a határozat rögzítette a terjesztés és a gyártás, valamint a térítési díj kérdéseit is. Az előterjesztés egyértelműen pozitívnak minősítette az addigi tapasztalatokat és megállapította, hogy a kiadványok közreadásában a politikai tematika volt a meghatározó, annak ellenére, hogy a megjelentetett művek között egyaránt voltak filozófiai, közgazdasági, történelmi, esztétikai, kultúrpolitikai, sőt szépirodalmi alkotások (Malraux, Szolzsenyicin, Lengyel József, Háy Gyula stb.) is.²³

Azt ezt követő évekből a levéltári forrásokban mindössze egyetlen dokumentumot találtunk, egy javaslatot az 1974-ben zárt terjesztésben megjelenésre javasolt művek jegyzékét, amelyet az APO terjesztett az APB elé.²⁴ A dokumentum nem érintette a sorozatok kiadási körülményeit, ugyanakkor szembevetendő, hogy a három kategória közül csupán a zárt terjesztésű sorozat 1974. évi elemeire tett javaslatot, a másik két kategóriára vonatkozóan nem találtunk a szigorúan bizalmas megjelölésű előterjesztésben semmiféle információt.

Tekintettel arra, hogy a levéltári elsődleges források között a további időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre iratok, ám a zárt terjesztésben közreadott művek továbbra is megjelentek, így a különböző sorozatok kiadási körülményeire vonatkozó részt a későbbi kutatások függvényében lehetséges majd folytatni.

(*A kiadványok tartalmi kérdései*) A zárt terjesztésű kiadványok tematikai összetételét mindvégig az MSZMP PB 1960. június 21. határozatának ide vonatkozó része írta elő, vagyis olyan művek kerültek itt kiadásra, amelyek szocializmusellenesek, ám emellett értékes tényanyagokat tartalmaztak, vagy a politikai és állami klientúra számára fontos szakmai értéket képviseltek. Az előzőekben idézett 1971. évi APB döntés értelmében, már az eredeti tervben is tetten érhető, hármastagolású indoklás mentén váltak szét az egyes sorozatok. A zárt terjesztés körébe többnyire az eredetileg külföldön megjelent, ellenséges munkák fordításai, illetve a kötetek ideológiai, politikai előszavában szereplő magyarázatok, értelmezések jelentek meg. A belső használatra történő megjelölést kapták azok a művek, amelyek a nomenklatúra és a káderréteg számára nélkülözhetetlenek, de – idézve a vonatkozó szóhasználatot – „nehezen elérhetőek voltak”. A kézirat gyanánt terjesztett munkák között azok a szellemi termékek kaptak helyet, amelyek – az akkori meglehetősen eufemisztikus megfogalmazás szerint – nyilvános terjesztését nem bizalmas jellegük, hanem az úgynevezett „különböző kiadói problémák” tették indokolttá, illetve másutt pedig a szintén hasonló szemlében megfogalmazott indoklás szerint: „... az olyan külföldi és magyar szerzőknek a marxizmus talaján álló írásai, amelyek egyes részeikben nem felelnek meg pártunk politikájának, elméletileg vitathatók, vagy olyan bizalmas anyagokat tartalmaznak, amelyek széleskörű elterjesztése nem célszerű.”²⁵ Az általános megfogalmazáson túl a valós és az egyes művekre vonatkozó indokokat a kötetekhez írt rövid annotációs szövegek mentén lehet bemutatni, ezért a rendelkezésünkre álló levéltári források alapján, a teljesség lehetősége nélkül²⁶ ismertetjük a zárt körbe történő kerülés okait.

A rendelkezésünkre álló levéltári források tanúsága szerint 1963. november 6-án az APO szigorúan bizalmas javaslatában tárgyalta az APB 1964-re tervezett, zárt terjesztésre kerülő művek jegyzékét.²⁷ Ennek bevezetőjében sorolják fel azokat a munkákat, amelyek 1961 óta jelentek meg a zárt terjesztésű sorozatban, és a művek megnevezése mellett a közreadott példányszámokat, valamint a még meglévő mennyiséget is meghatározták. A sorozatban elsőként jelent meg Milovan Gyilas az új osztály című műve (megjelent 310 példányban, amelyből 1963 végén még 65 db raktáron volt).²⁸ E mű egyértelműen a Magyarországon is kiépülőben lévő államszocializmus bírálata és szovjetellenessége miatt került korlátozásra. Az 1962-es kiadást három mű jegyzi: Henry Kissinger Választanunk kell. Az amerikai külpolitikai kilátásai (megjelent 200 példányban, amelyből 1963 végén még 10 példány volt készleten); Thomas K. Finnletter A külpolitika következő időszaka: a hatvanas évek I.²⁹ (megjelent 209 példányban, amelyből 1963 végén még 30 megmaradt példány volt); Jean Paul Sartre Marxizmus és egzisztencializmus. A dialektikus ész kritikája című könyv első fejezete (180 példányban jelent meg, és 1963 végén még 10 példány volt raktáron).³⁰ Mindhárom mű esetében egyértelműen a marxista ideológiával való szembenállás, továbbá a szocializmus és szovjetellenesség lehetett a vád.

Az 1963-as évre vonatkozóan az előterjesztésben mindössze egyetlen munka van megjelölve: Walt W. Rostow A gazdasági fejlődés szakaszai³¹ (a kötet 200 példányban jelent meg, és 1963 végén 10 raktári példány volt még belőle). A mű a szerző közismert kommunizmusellenessége, valamint a szovjet mintájú gazdaságpolitika erős kritikája, továbbá a hidegháborús évtizedek fegyverkezési hajszájának elfogulatlan bemutatása miatt került a zárt terjesztésű munkák körébe.

Az 1964-ben kiadásra tervezett munkák egy részét már korábban jóváhagyta az APB. Ezek a következők voltak: a hidegháború témájának alpműve, Denna Fleming (1961): *The Cold War and Its Origins* (magyarul: *A hidegháború*); az angol külügyminiszter, majd miniszterelnök Anthony Eden emlékirata; Churchill emlékirata. Mindezeket túl a dokumentum további két mű és ezeken kívül tartalékként újabb két mű kiadását javasolta oly módon, hogy az új javaslatokról rövid annotációt is közölt. A kiadásra javasolt munkák sorát Gustav Andres Wetter: *A dialektikus materializmus. Története és rendszere a Szovjetunióban. Új kiadás. Az indoklásban az alábbi szöveg szerepel: „A Pápai Keleti Intézet igazgatójának reprezentatív műve a marxizmus »cáfolásának« jelenleg legfontosabb polgári »enciklopédiája«. Terjedelmes részletességgel tárgyalja a marxizmus keletkezésének történetét, a dialektika és materializmus alapvonásait, a logikát és az ismeretelméletet, a modern természettudomány kérdéseit stb. Ezzel a művel vitatkozott G. Klaus: Jezsuiták, isten, anyag c. magyarul is megjelent könyvében. Wetter könyvének új kiadása már reagál Klaus művére.*”³² A kiadási terv másik köteteként Edward Teller Hirosima öröksége szerepel. Ebben az esetben is található részletes ismertető, amely azonban nem csupán a műre vonatkozik, hanem magyar származása miatt a szerző rövid életútjára is. „*Edward Teller, a magyar származású atomfizikus, a »hidrogén bomba atyja« – ahogy az Egyesült Államokban nevezik – a legszélsőségesebb szószólója az atomháborúra való felkészülésnek. Könyvében azt bizonygatja, hogy semmiféle nemzetközi ellenőrző rendszer nem biztosítja a békét, az Egyesült Államoknak feltétlenül szüksége van atomkísérletek intenzív folytatására, hogy túlszárnyalja a Szovjetunió eredményeit, hogy atombombával terrorizálhassa az egész világot. ...*”³³ A tartalék jegyzéken szereplő két mű: Raph E. Lapp *Kill and Overkill*, továbbá Andrew Tully *Central Intelligence Agency (CIA)*. Az első esetében, hasonlóan a Teller-kötethez, az Egyesült Államok nukleáris fegyverkezésének okait, tüneteit tárgyalja a szerző, míg a második könyv a CIA felépítésével, működésével kapcsolatos kérdéseket taglalja. Részletesen leírja azokat a világpolitikában is meghatározó eseményeket, amelyekben a CIA-nak fontos szerepe volt. Ilyenek voltak többek között a guatemalai kormány megdöntése, az iraki puccs, Korea, Laosz, Tajvan, Dél-Vietnam, Nyugat-Berlin, NDK, Lengyelország, a magyarországi „ellenforradalom”, az U-2 a Szovjetunióban, a kubai inváziós kísérlet. A kötetet a CIA-t magasztaló írásnak, magát a szervezetet pedig a hidegháborús provokációk kiobbantójának minősítették.³⁴

Az 1966-os kiadási tervben az előző, 1965. évi tervből áthúzódó Allen Dulles: *A hírszerzés mestersége és Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek* című műveken túl George Kennan: *Hogyan bánjunk a kommunista világgal, valamint Schlesinger John Kennedy* című könyve szerepel. A CIA igazgatója, Allen Dulles könyvének fókuszában a Szovjetunió és a szovjet blokk, a kommunista országok hírszerzési tevékenysége áll, így kaphatta a szovjet-ellenes, szocializmusellenes bélyeget. A Jezsuiták és szabadkőművesek című munka megjelentetése 1967-re húzódott át. George F. Kennan esetében mind a személy, mind pedig a téma „nemkívánatosnak” minősült. A szerző a hidegháború korszakának egyik legbefolyásosabb amerikai politikai gondolkodója volt, akinek nevéhez kötődik a containment (feltartóztatás) politikájának meghonosítása, továbbá a Marshall-terv. Kennan nagyon korán, már akkor felismerte a Szovjetunió és Sztálin valódi szándékait, amikor az Egyesült Államok még szövetségeseként kezelte a másik nagyhatalmat.³⁵ Az Arthur M. Schlesinger tollából származó, John Kennedy, amerikai elnök fehér-házi életútját bemutató kötet kiadására, amely *A Thousand Days, John F. Kennedy in the White House* címmel, az USA-ban 1965-ben jelent meg – tudomásunk szerint – végül is nem került sor.

Az 1967-re kiadni tervezett munkák jegyzékét az APB 1966. november 2-ai ülésén hagyták jóvá, és összesen három kötet, valamint egy tartalék mű szerepel azon.³⁶ Az

ugyancsak ekkor tárgyalt Kossuth Kiadó 1967. évi kiadási tervében még két újabb könyv zárt terjesztésben történő megjelenését tüntették fel, és ezeket ki is adták.³⁷ Így az 1967-re tervezett kiadványok száma – az előző és a következő évek nagyságrendjéhez hasonlóan öt kötet volt. A jegyzéken elsőként a Pápai Keleti Intézet professzora, jezsuita szerzetes, Gustav A. Wetter *A dialektikus materializmus című munkája szerepel. A kötethez írt annotáció szerint „A mű a dialektikus materializmus történetének és rendszerének eddigi legteljesebb katolikus kritikái feldolgozása. A mű történelmi részleteit elhagynánk, és csak a második részét, A szovjet filozófia szisztémáját adjuk ki. A hazai hitvédelmi irodalom és pasztorális gyakorlat Wettert veszi alapul.*”³⁸ A jegyzék másodikként egy újabb Kissinger-művet, *A nemzeti stratégia problémái*, tartalmaz. Kissinger a kötetet szerkesztőként jegyzi, és a könyvben több, igen neves szerzőtől – többek között McNamarától, Tellertől, Schellingtől – találunk írásokat „... az atomfegyverkezés hírhedt szöszólóinak a nemzetbiztonságról szóló cikkeit.”³⁹ Eddigi tudomásunk szerint a kötet nem jelent meg. A listán harmadikként szereplő műről ugyanez mondható el. A Schonfield *A modern kapitalizmus* című könyve Az ismertető szöveg szerint ez a mű a „*kapitalizmus apológiája*”, ezért került a jegyzékre. A tartalékként megjelölt könyv André Beaufre tábornok *NATO és Európa (NATO and Europe, 1966; L’O.T.A.N. et l’Europe)* tudomásunk szerint szintén nem jelent meg. A Kossuth Kiadó 1967-re vonatkozó kiadási tervében szereplő és valóban közreadott két munkához nem olvasható annotáció. Az első munka Nagy Töhötöm Jezsuiták és szabadkőművesek, a második pedig a közismert antimarxista szerző, Raymond-Claude-Ferdinand Aron *Előadások az ipari társadalomról* című kötete.

1968-ban egyetlen jegyzékben tárgyalta az APB a belső, illetve zárt terjesztésre 1969-es megjelenésre javasolt művek jegyzékét, megjelölve, hogy mely műveket, milyen terjesztésben szándékoztak szétosztani. Mindkét kategóriában 3-3 könyv közreadását tervezték.⁴⁰ Az első kategóriában elsőként szerepelt Herbert Marcuse *Az egydimenziós ember* című munkája. Az előterjesztés szerint a mű a szocialista rendszer kritikája és transzcendenciális tartalma miatt került a zárt körbe. A másik könyv André Gorz *A nehéz szocializmus* című kötete, amely szintén szocializmusellenessége, továbbá Sartre filozófiájának ismertetése, valamint marxizmusellenessége és a szerző trockista világnézete miatt nem kerülhetett a nyilvános kiadványok közé. A harmadik kötet az egyik legismertebb bajor politikusnak és miniszterelnöknek, Franz Joseph Straussnak az előterjesztésben még Tervezet Európa számára címmel szereplő, ám megjelenésekor már a Kihívás és válasz címet viselő műve volt. Az európai megosztottság problémáival és benne a kettészakított Németország lehetetlen helyzetével foglalkozó munka erősen kritizálja a szovjet politikát, különösen a két Németország vonatkozásában, felhívja a figyelmet a kommunista veszélyre, a hidegháború okozta veszteségekre, így szovjet és szocialista-ellenessége miatt került a zárt kategóriába. A másik csoportban, a belső használatra szánt művek jegyzékén Fidel Castro, J. J. Servan-Schreiber és Ernst Fischer egy-egy könyve szerepel. A Fidel Castro beszédeit tartalmazó kötet a sajátos, castroizmusnak nevezett politikai irányvonal ismertetése miatt kerülhetett a belső használatú művek közé. A másik kötet Jean-Jacques Servan-Schreiber *Az amerikai kihívás* című könyvének annotációja jól mutatja, hogy milyen tartalmak széles körben történő terjedését kívánta a hatalom megakadályozni. „...*Servan-Schreiber* művében figyelemreméltó, amit az Egyesült Államok tőkéjének nyugat-európai behatolásáról ír. Következtetései azonban önkényesek és tévesek, s az Egyesült Államok gazdasági életét és politikáját, technológiai fejlettségét kritikátlanul dicséri. Műve világszerte nagy érdeklődést keltett.”⁴¹ A harmadik könyv Ernst Fischer *Művészet és koegzisztencia* című munkája esztétikai kérdésekkel foglalkozik. Indoklásként a következő szöveget olvashatjuk. „*A szerző »Adalék egy modern*

marxista esztétikához «alcímet viselő könyvében kísérletet tesz arra, hogy Beckett szövegeiben kimutassa ugyanazt az életérzést, mit (sic!) Szolzsenyicin Ivan Gyenyiszovicsának »groteszk« sorsában, s konstatálja az elidegenedés jelenségét nemcsak mint a kapitalizmusban élő ember élménybázisát, hanem mint a szocialista társadalomban élő új ember ugyanazon létezési szorongását is. ...”⁴² A mű további akadályaként a jól ismert NDK-beli ellenzéki professzor, Robert Havemann és más, úgynevezett revizionista szerzők munkáira történő hivatkozást említi a dokumentum.⁴³

Az 1970-es évre tervezett kiadványok jegyzékei (zárt terjesztésű és belső terjesztésű megjelöléssel) az APB 1969. október 14. ülése jegyzőkönyvének mellékleteként szerepeltek.⁴⁴ A zárt terjesztésű kiadványok tervének jegyzékén hat kiadandó és öt tartalék mű szerepelt. Ezek között elsőként található Trockij válogatott tanulmányai, második helyen Gyilasznak A tökéletlen társadalom, harmadikként Ota Sik Igazság a csehszlovák gazdaságról, negyedikként Alec Nove A Szovjetunió gazdasági története, ötödikként Horst Pommering (helyesen Pommerening) a Kínai-szovjet határkonfliktus és végül hatodikként Shoup A jugoszláv nemzeti kérdés című munkája. A jegyzőkönyv alapján módunkban áll felidézni az egyes művek zárt terjesztésének akkori indokait. Lev Davidovics Trockij válogatott műveiben a politikus-szerző azon írásaival ismerkedhetek meg az arra kiválasztottak, amelyek az akkori értékelés szerint „...napjainkban is bizonyos hatást gyakorolnak a munkásmozgalom egyes részeire...”⁴⁵ Ezek a következők voltak: Részletek az Új kurzus, A permanens forradalom, Az elárult forradalom és az Életem című munkáiból, továbbá a IV. Internacionálé programja, végül függelékben közölték „...a külföldön tevékenykedő magyar trockista szervezet értékelését az 1956-os magyarországi ellenforradalomról.”⁴⁶ Ebben az évben egy újabb, nyugati körökben nagy visszhangot kiváltó Gyilas mű is bekerült a zárt terjesztésű kiadványok sorába. Milovan Gyilas A tökéletlen társadalom című művét elsősorban antimarxistának, másodsorban pedig tudománytalannak minősítették, amennyiben a szerző prognózisa szerint a kommunista társadalmak fennmaradnak ugyan, de marxista ideológia nélkül. Ota Sik könyve, amely a jegyzék összeállításakor az Igazság a csehszlovák gazdaságról címmel szerepelt, majd végül A csehszlovák gazdaság igazi helyzete címmel jelent meg a „prágai tavaszt” megelőző hónapokban, a szerzőnek a televízióban elhangzott és az 1968-as forradalom kibontakozásában jelentős szerepet játszó, majd azt követően három hónap múlva nyomtatásban is megjelent előadássorozatot tette közzé. A szerző az egyik legmeghatározóbb alakja volt az 1960-as évek végi csehszlovák gazdasági reform kidolgozásának, 1968-ban Alexander Dubček kormányában gazdasági miniszterként és miniszterelnök-helyettesként tevékenykedett, majd a prágai tavasznak a Varsói Szerződés általi inváziója után svájci emigrációban élt. A negyedikként megjelölt munka Alec Nove (eredeti neve: Alekszandr Jakovlevics Novakovski, Alexander Nove), A Szovjetunió gazdasági története – megjelenésekor A Szovjetunió gazdaságtörténete – a szovjet gazdaság leplezetlenül valós működésének feldolgozása miatt került zárt terjesztésre. Részletesen és valóságghűen mutatja be az államosításból, a hadikommunizmusból, a NEP-ből, a túlhajtott iparosításból következő gazdasági anomáliákat, az erőszakos kollektivizálásból és a személyi kultuszból, a tervgazdaság működésképtelenségéből adódó társadalmi problémákat, feszültségeket, az egyes társadalmi csoportok felszámolását. A szerző családját 1917-ben hazájából száműzték, Angliában telepedtek le, ahol Alec Nove közgazdász professzorként és a legrangosabb angol szovjetológusként dolgozott, így maga a szerző sem volt az akkori hatalom számára kívánatos. Az ötödikként és hibás szerzői névvel megjelölt Horst Pommerening kötet A kínai-szovjet határkonfliktus kialakulásának és több évszázadra visszavezethető történetének szintézise. A szerző részletesen bemutatja az állandósult határvillongásokat, a két ország határának kialakulásával foglalko-

zó egyezményeket, vitákat, nem kendőzve a Kína irányába megnyilvánuló orosz-szovjet agressziót sem. A mű kritikai megjegyzéseit az akkori felfogás szerint szovjetellenesnek minősítették. Ugyanakkor az annotáció szerint a kérdéssel kapcsolatos tények, dokumentumok ismertetése miatt indokoltnak tartották a könyv zárt körben történő megismertetését. A munka tartalmára vonatkozó megjegyzés hangneme magában hordozza az arról alkotott politikai véleményt. „... *Kiadását a kérdéssel kapcsolatos tények, dokumentumok ismertetése indokolja, amit a szerző a «tárgyilagosság» igényével közöl.*”⁴⁷ Paul Shoup A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában címmel megjelent könyve (az eredeti dokumentumban hibás szerzői névvel, D. Shoup és munkacímként A jugoszláv nemzeti kérdés címen nevezett) ma is a Balkán és a jugoszláv kérdés meghatározó műve. Az eredetileg angol nyelven, New Yorkban, 1968-ban közreadott munka (Communism and the Yugoslav National Question) a jugoszláv nemzetiségi kérdés, a sokféle nemzetiségből és sokféle kultúrából alakult állam nemzetiségi politikájának foglalatja. A szerző szerint a második világháború utáni években erősödő kommunista befolyás lényeges javulást hozott ugyan e téren, ám az 1950-es évek végétől érvényesülő hibás politikai döntések következtében a múltban gyökerező nemzetiségi ellentétek felerősödtek és a hatvanas évek második felében-végén már komoly sűrűlódásokhoz, a nemzetiségek és az egyetemisták, főiskolások tiltakozásaihoz, összességében pedig komoly bel- és külpolitikai válsághoz vezettek. Ezekben az években hazánkban a jugoszláv téma eleve kényesnek minősült, és ezt tovább erősítette a nemzetiségi kérdés, amely a szocialista tömb országai, de különösen Magyarország számára a nem kívánatos témák körébe tartozott.

A tartalékként szereplő öt kiadvány esetében a levéltári forrás nem tartalmaz indoklásokat. Ugyanakkor már csupán az előzőekben felidézett annotációk, valamint a köztörténeti események alapján nyilvánvalóak az okok: a marxista-leninista filozófia és ideológia cáfolata, esetleg másként értelmezése, a szovjetellenesség, a kommunista eszmékkel, országokkal, illetve a kommunizmussal való szembenállás, a hidegháborús doktrína másik oldala vezető politikusainak írásairól van szó. Így került a zárt terjesztésű kiadványok közé Harry S. Trumannak, az Egyesült Államok elnökének emlékiratai, Robert Strange McNamarának, Amerika 1960-as évekbeli védelmi miniszterének, majd a Világbank elnökének A biztonság lényege című kötete. Vladimir Dedijernek, Tito partizán harcostársának, majd hivatalos életrajzírójának Sztálin elvesztett csatája munkacímén szereplő kötetével pedig véleményünk szerint az volt a baj, hogy a mű azokkal az évekkal (1948–1953) foglalkozik, amikor a Szovjetunió és Jugoszlávia (Sztálin és Tito) között olyan mértékben elmérgesedett a viszony, hogy Sztálin kizárta a titói kommunista pártot a Kominformból, ezzel mintegy kiközösítette a szocialista táborból, és amikor a többi szovjet megszállási övezetbe tartozó országokban is hatalmas tisztogatást rendelt el a megszálló hatalom. A kiadásra tervezett könyvek között Ernst Fischer újabb munkája is szerepel: Mit mondott valójában Marx és Lenin címmel. A művek eredetileg két önálló kötetben jelentek meg Bécsben: Was Marx wirklich sagte, Unter Mitarbeit von Franz Marek (Molden, Wien 1968); Was Lenin wirklich sagte, Zusammen mit Franz Marek (Molden, Wien/München 1969). Ernst Fischernek nem csupán művei, hanem ő maga is nem kívánatos személyiség volt a szovjet tömb országaiban, hiszen az egyik legismertebb elítélője volt az 1968-as prágai tavasz elleni invázióknak. A Horthy-rendszer másként történő értékelése vezethette a következő, tartalékként kiadni szándékozott mű listára kerülését. A hazai viszonyokat jól ismerő, magyarul kiválóan beszélő, brit történész, Carlile Aylmer Macartney vaskos, közel 1300 oldalas, Október tizenötödike (A modern Magyarország története)⁴⁸ című monográfiájáról van szó, ami a Horthy-korszak második felének történetét dolgozza fel az emigránsok visszaemlékezései és korabeli források alapján. A szerző hazánk történetének

e sajátok periódusát nem az akkori szovjet és hazai elvárásoknak, sémáknak megfelelően tárgyalja, például a Szálasi-féle külpolitikai elgondolást Kossuth, Jászi és Teleki Közép-Európa programjaihoz hasonlítja, ráadásul a Szálasi-uralom idején történt vérengzéseket magánakciókként fogja fel, ezért nyilvánvalóan nem volt kívánatos annak szélesebb körben történő megismertetése.

Az 1971-ben készített kimutatás szerint a tervezett művek közül 1970-ben csupán két kötet, Ota Sik és Milovan Gyilaszkönyvei jelentek meg, a Trockij, továbbá a Pommerening kötet megjelenési adata e forrás szerint 1971; a további munkák e sorozatban történő megjelenéséről jelenleg nincsenek ismereteink. A levéltári forrás szerint 1970-ben az előzőekben már említettekén kívül az 1968-as párizsi diáklázadás emblemikus alakjának Daniel Cohn-Benditnek A baloldali radikalizmus; Ernst Fischernek a Művészet és koegzisztencia; Willy Brandtnak, az NSZK külügyminiszterének, majd később kancellárjának, az NSZK új keleti politikája elindítójának a Békepolitika Európában, valamint Jiří Pelikannak Harkocsikkal a pártkongresszus ellen című kötetei láttak napvilágot.⁴⁹ A köztörténeti események tükrében indokoltan feltételezzük, hogy az aktuálpolitikai kérdések írhatták át az eredeti kiadási terveket.⁵⁰

Az 1970-ben kiadásra szánt, belső terjesztésű művek jegyzékét is az 1969. október 14-i APB ülés tárgyalta és hagyta jóvá.⁵¹ A lista négy kategóriából áll: külföldi szerzők magyarra fordított munkái, Magyarország nemzetközi kapcsolatai összefoglaló címen az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottság keretében létrehozott munkacsoportok tanulmányai, valamint a Tímár János és munkacsoportja által összeállított, Az életszínvonal alakulása Magyarországon című kötet, továbbá három külföldi szerző tartalékként előírányzott munkája. Elsőként Winston S. Churchill The Second World War címmel 1948 és 1953 között megjelent hatkötetes munkájának kétkötetes válogatása, A második világháború címmel. A második könyv Willy Brandt Békepolitika Európában címmel, az 1970-ben a zárt kiadású művek között már szereplő kötete. A harmadik a revizionistának tartott, Eduard Bernstein A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai, eredetileg 1899-ben közreadott műve. Az indoklásban a következőket olvashatjuk: „... *A párt és a munkásmozgalomtörténeti oktatás szempontjából feltétlenül fontos lenne, hogy hozzáférhetővé tegyünk a revizionista áramlat eme alapmunkáját, melyre minduntalan hivatkoznak, melyet rendszeresen bírálnak, de úgyszólván elérhetetlen.*”⁵² A negyedik könyv Karl Mannheim, filozófus és szociológus Ideológia és utópia, 1929-ben német nyelven megjelent, az ötödik az amerikai szociológus, Talcott Parsons A társadalmi rendszer, eredetileg 1951-ben közreadott munkája. A hazai szerzők alkotásainak közzétételére vállalkozó két kötet meglehetősen kényes témákat tárgyal: az első Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatait, míg a másik a hazai életszínvonal alakulását, feltehetőleg ezért nem kerülhettek a nyilvános könyvpiacra. Az e jegyzéken tartalékként szereplő kötetek, ugyan – mai információink szerint – nem jelentek meg, de talán érdemes legalább nevesíteni azokat: A. J. Toynbee Háború és civilizáció; R. K. Merton Társadalomelmélet és szociális struktúra; J. Habermas A közvélemény strukturális változásai. A már többször idézett, 1971-es jegyzőkönyv összegzése szerint 1968 és 1970 között a belső használatra szánt kötetek közül mindössze egyetlen – Az életszínvonal alakulása Magyarországon – jelent meg, a többi egyáltalán nem egyezik a tervezetben szereplő művekkel. 1968-ra három kötetet jegyeznek: Fullbright Hatalmi gögjt és a Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika, továbbá Puja Frigyesnek a Kínai helyzetről című könyvét. 1969-ben egyetlen mű szerepel a jegyzéken: Arató, A magyar-csehszlovák viszony 50 éve. 1970-ben ismét három kötet, közöttük Az életszínvonal alakulása... , továbbá Polónyi, A Kínai KP IX. kongresszusa és az Országos Agitációs és Propaganda Tanácskozás 1969–1970-es anyagait tartalmazó összeállítás.⁵³

Az 1972–1973-ra tervezett kiadványok jegyzéke együttesen készült el, amelyet az APO előterjesztésében az APB 1971. október 12-ei ülésén tárgyalt.⁵⁴ Az előterjesztés csak a zárt kiadványokra vonatkozott és nem tartalmazta az egyéb kategóriákban közreadni szándékozott művek jegyzékeit. A listán kilenc plusz hét tartalék kötet szerepelt, egyetlen mű – Háry Gyula Születtem 1900-ban – kivételével mind külföldi szerző magyar nyelven történő kiadása volt. Amennyiben a számadatokat vizsgáljuk, úgy azt láthatjuk, hogy maradt a korábbi évek gyakorlata, az évente négy-öt kötet megjelenítése. A listán elsőként szerepel az antimarxista szerző, Raymond-Claude-Ferdinand Aron Képzelt marxizmusok című könyve. A szerző művei közül az Előadások az ipari társadalomról című kötete már korábban, 1967-ben került a zárt körbe. A könyv a korszak nagyhatású filozófusainak – Sartre, Merleau-Ponty és Althusser (az eredeti szövegben Alhusserként feltüntetve) – Marx-értelmezéseit bírálja és közben Marx sajátos polgári interpretációját mutatja be. A második könyv szintén a marxista filozófia kérdéseivel foglalkozik; G. Petrovics Filozófia és marxizmus. A szerző a horvát újbaloldali mozgalom egyik meghatározó alakja és az ahhoz kapcsolódó emblematikus folyóirat, a Praxis alapítója és vezéregyénisége. A kötet a szerzőnek a korszerű marxizmus értelmezéséhez írott tanulmányait gyűjtötte össze. Kiadását azért tartották fontosnak, hogy bemutassák a „Praxis-filozófia” főbb tematikáit, tételeit és érvrendszerét. A harmadik kiadvány is filozófiai tartalmú, az új olasz szélsőbaloldali csoportosulás folyóiratának, az II Manifestonak válogatott cikkeit, tanulmányait tartalmazza. Mindhárom kötet esetében a marxista dogmák felülvizsgálatának, új értelmezésének kísérlete olvasható ki abból a szándékból, hogy zárt körben kívánták azokat terjeszteni. A következő kötetek már nem filozófiai, hanem politikai, esetenként aktuálpolitikai determináltságúak. Az első Zbigniew Brzezinski Két korszak között (a jegyzőkönyvben Két korszak címmel) című munkája, amely az 1970-es évek társadalmi, gazdasági, politikai folyamatait elemzi és kifejti a szerző saját véleményét a lehetséges perspektívákról. A kötet élesen kritizálja a szovjet típusú hatalmi berendezkedést, magát a Szovjetuniót, bemutatja a személyi kultusz jelenségeit, hatását a világpolitikára, a kommunizmus anomáliáit, a szektás kommunizmust, az új baloldali mozgalmakat és még számos olyan témát, amelyek jelenléte a hazai könyvkiadásban nem volt kívánatos. Hasonló ihletésű W. Avarell Harriman Amerika és Oroszország című kötete is. A szerző az Egyesült Államok volt moszkvai nagyköveteként és más, többek között a volt szovjet megszállási zóna országaiban végzett külügyi szolgálatai révén számos személyes tapasztalatot gyűjtött az európai kontinens országaiban. Könyvében a Szovjetunió és az Egyesült Államok múltbéli, jelenlegi és jövőbeni kapcsolatait elemzi, illetve fejti ki az ezekkel kapcsolatos saját véleményét. Jan Deleyne A kínai gazdaság című kötete a szerző személyes tapasztalatainak felhasználásával a kínai gazdaság kulturális forradalom előtti és annak meghirdetése utáni állapotával, a technikára, a tudományra gyakorolt végzetes hatásával foglalkozik. A könyv eredetileg 1971-ben jelent meg L’Economie Chinoise címmel, majd ezt követően több kiadást is megélt és rövidesen angol, továbbá német nyelvre is lefordították. Hasonló nemzetközi népszerűségnek örvendett Isaac Deutscher Sztálin politikai biográfiája, amely szintén a kiadásra tervezett munkák listáján szerepel. Az eredetileg 1949-ben kiadott életrajzot tizenkét nyelvre fordították le, és több kiadást is megélt, majd 1966-ban a szerző jelentősen kibővítette és átdolgozta a könyvet. Deutscher a kortárs szemével látja a diktátor Sztálint és a sötét sztálinizmust. Ezekben az években ismét napirendre került a korábban tartalék listán szereplő Vladimir Dedijer Sztálin elvesztett csatájának megjelenítése, ám ismereteink szerint ezt a művet ekkor sem adták ki. A zárt körben történő terjesztésű művek sorát egy újabb Ernst Fischer munka zárja: Emlékezések és reflexiók (eredeti címe Erinnerungen und Reflexionen, 1969) címmel. A

tervek szerint a műnek csak a második részét adták volna ki, amelyben a szerző az osztrák munkásmozgalom, a Komintern és a háború utáni fontosabb eseményeket, személyiségeket ismertette. Tudásunk szerint ez a kötet sem jelent meg. A kétévesre tervezett listán hét mű tartalékként szerepel: egy cím nélküli mű, amely a szocialista humanizmusról tartott nemzetközi szimpozion előadásait tervezte közzétenni; továbbá Ralf Dahrendorf (a jegyzéken Dahrendorfi) A társadalmi ember; Robert King Merton Társadalomelmélet és szociális struktúra (helyesen: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra); Servan-Schreiber A felszabadított társadalom; Robert Murphy Diplomata a katonák között; Jorge Semprun Ramon Mercader második halála; és végül az egyetlen magyar mű, Háy Gyula Születtem 1900-ban (helyesen: Született 1900-ban), a szerző emlékezéseit tartalmazza.

Az 1974-re zárt minősítéssel közreadni tervezett és az APO által előterjesztett művek jegyzéke mindösszesen három külföldi megjelenésű könyvet tüntetett fel: Rostow Politika és a növekedés szakaszai; Roszak Ahol a sivárság véget ér; Hallgarten A fegyverkezési verseny története. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy mindhárom mű lényegesen csökkentett tartalommal jelenjen meg. „...*A jelenleg tervezett terjedelmet azonban radikálisan, mintegy 2/3-dal csökkenteni kell, úgy, hogy a művek eredeti mondanivalója megmaradjon. A könyvek csak azokat az ismereteket közöljék, amelyek érdemi tájékoztatást adnak számunkra, amelyek politikai szempontból is hasznosíthatók.*...”⁵⁵ (A belső terjesztésre szánt kiadványok listáját nem tartalmazza a dokumentum.⁵⁶) Az első mű szerzőjének Walt Whitman Rostownak 1963-ban A gazdasági fejlődés szakaszai című műve már megjelent a sorozatban, újabb kötete az eredetileg Politics and the Stages of Growth címmel, 1971-ben közreadott munka. A mű a gazdasági élet és a politika kapcsolatát tárgyalja. „...*Az egyik fejezetben részletesen és antikommunista szellemben foglalkozik a Szovjetunió fejlődésével, és ezek során iparosítása körülményeivel. A könyvet nyilvánvalóan ellenséges irányzata miatt nyílt kiadásban nem jelentethetjük meg, de tekintettel Rostow ideológiai tevékenységének fontosságára és az általa nyugateurópai [sic!] ideológusokra is gyakorolt befolyásra, javasoljuk könyvének zárt kiadványként – esetleg némi rövidítéssel – való megjelentetését. A könyvet Várkonyi Péter elvtárs lektorálta.*”⁵⁷ Theodore Roszak, az ellenkultúra fogalmának létrehozója, az új baloldali elméletek kedvelt alakja Ahol a sivárság véget ér munkacímét viselő kötet eredeti kiadása 1972-ben történt Where the Wasteland Ends címmel. Az előterjesztés az alábbi annotáció alapján minősítette zárt kiadványnak a művet. „... *azt fejtí ki, hogy a városi-ipari társadalom (a polgári csakügy mint a szocialista) »szellemi sivárságot« eredményez és ezt a tudományos műszaki forradalom csak fokozza. A szerző a leghatározottabban elutasítja a marxizmust: az irracionális, misztikus megújulás útját keresi, kiutat a romantikus lázadásban lát. ... a szerző által egyes körökre gyakorolt ideológiai befolyás, ... a mai polgári társadalomnak a műben foglalt sok szempontból értékes kritikája indokoltá teszi a könyv zárt kiadványként való megjelentetését. A könyvet Köpeczi Béla elvtárs lektorálta.*”⁵⁸ A harmadik mű végtelen pacifista szemléletmódja miatt került zárt terjesztésre. „...*Szemlélete liberális-pacifista, elítéli a háború minden válfaját és megnyilvánulását; ezért nem téve különbséget a kapitalista és szocialista rendszer között, valamennyi államhatalmat elítéli és a Szovjetunió fegyverkezését is negatívan értékeli. Ennek ellenére az olasz pártkiadó a könyvet kiadói előszóval megjelentette. Tekintettel a könyv értékes elemzéseire és anyaggazdagságára, figyelembe véve másrészt a fentebb említett eszmei gyengeségeket és a Szovjetunió negatív megközelítését, a könyv zárt kiadványként való megjelentetését javasoljuk.*”⁵⁹ Jelen ismereteink szerint csak az utóbbi könyv jelent meg, a másik kettő nem.

A rendelkezésünkre álló levéltári források a továbbiakban egyik kategóriában sem részletezik a kiadásra szánt, illetve a kiadott művek sorát. A további évekre vonatkozóan

mindössze egyetlen levéltári forrás ismert 1981-ből, amelyben a Huszár Tibor-féle interjú kötet zárt körben történő terjesztéséről intézkedik az APB.⁶⁰ A Huszár Tibor által összeállított, Beszélgetések címmel megjelent munka a nyugati emigrációban élő magyar szellemi élet prominens személyiségeit – Kovács Imre, Gombos Gyula, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc, Nagy Ferenc – szólaltatja meg a népi írók mozgalmáról, a Szép Szó és a Válasz folyóiratok szerepéről. A kötetet a sorozatban meg is jelentették, majd egy év múlva, 1983-ban a Magvető Kiadó gondozásában nyílt terjesztésre is a könyvesboltokba került.

(*A kiadványok előállításának kérdései*) Amint azt az előzőekben láttuk, a sorozatok egyes kötetének megjelenéséről, kijelöléséről az Agitációs és Propaganda Bizottság döntött, ám a döntési folyamatot az Agitációs és Propaganda Osztály készítette elő, tett javaslatot a művek kiadására. A könyvek kiadói gondozását az MSZMP kiadója, a Kossuth Kiadó/Könyvkiadó végezte. Az 1965 előtt előállított munkákat sokszorosított formában juttatták el az arra jogosultaknak, majd 1964-ben APB döntés született arról, hogy az igen hosszadalmas és primitív sokszorosítási technikáról át kell térni a nyomdai előállításra, és egyben határozat született arról is, hogy a technológiai váltás következtében lehetővé vált példányszám növekedést is érvényesítsék. „...A Bizottság egyetért ... a műszaki előállítás megváltoztatásával, azzal, hogy a zárt terjesztésű műveket a Zrínyi Nyomda titkos részlege jelentesse meg. Egyes, zárt terjesztésű művekkel kapcsolatban az Agit. Prop. Bizottság szükségesnek tartja, hogy az eddiginél nagyobb példányszámban jelenjen meg.”⁶¹ Az egyes művek kiadási példányszámának meghatározásával a sorozatok gondozását végző Kossuth Kiadót bízták meg, és az évente összeállított kiadási tervben kellett szerepeltetni a javasolt példányszámot is. Az 1965. október 20-i APB ülésen pedig már beszámoltak a kiadványsorozat átalakítása végrehajtásának állapotáról: megvalósult a nyomdai előállítás, de nem valósult meg a példányszámok növelése. A jelentés kitért arra is, hogy a zárt kiadványok előállításának igen jelentős a költsége (kb. 300 ezer forint), és a kötetek értékesítéséből szinte semmi bevétel nem jelentkezett. Fontos döntés volt az is, hogy az eddigi teljes szövegű közzététellel ellentétben a továbbiakban csak a fontosabb fejezeteket teszik közzé teljes terjedelemben, a többi részt pedig rövidített változatban.⁶²

A kiadványok műszaki előállításával kapcsolatosan azt lehet elmondani, hogy azok meglehetősen igénytelen külsővel, igen gyenge papírmínóséggel, fűzött, esetenként ragasztott eljárással, de egységes borítóval készültek. A zárt terjesztésű sorozat kötetének külső megjelenése három alkalommal változott ugyan, ám mindhárom rendkívül primitív képet mutat.

Külön érdemes foglalkozni a kiadványok könyvészeti adataival, pontosabban szólva azok hiányával, hamisságával, továbbá a magyar nyelvre történő fordítási és a kiadási szabálytalanságokkal. A kötetek egyértelműen kalózkidadások voltak, hiszen a szerzői jogokat nem vásárolták meg. A kiadási szabályok elleni vétségeknek pedig se vége, se hossza. Nincsenek feltüntetve a könyvek szellemi és technikai előállításában közreműködő személyek, intézmények nevei, hiányoznak vagy hamisak az impresszum adatok, és annak ellenére, hogy az egyes műveket számozott példányokban hozták forgalomba, szinte megállapíthatatlan az egyes példányok sorsa. A kötetek megjelenetésének gondozását végző Kossuth Kiadó, továbbá a nyomtatást végző Zrínyi Nyomda sincs feltüntetve a kiadványokon. A megjelenési adatokkal sem sokat bíbelődött a kiadó: vagy kiadási hely, kiadó megnevezése és évszám nélkül jöttek ki a nyomdából a kiadványok, vagy pedig az eredeti kiadás, illetve a fordítás alapjául szolgáló kiadvány impresszum adatait találhatjuk a nyomtatványokon. Például Fleming, A hidegháború című köteté 1961-es kiadási évvel és londoni megjelenéssel olvasható, a Kissinger-féle köteten megjelenési helyként New York szerepel, kiadási évként pedig 1960-61. Hasonlóan hamisak az impresszum ada-

tok más művek esetében is: például Rosztow könyve, amelyen a Cambridge University Press szerepel kiadóként, kiadási évként pedig 1960. Ezeknek az adatoknak a hiánya ma jelentős kutatás-módszertani nehézségeket okoz, szinte lehetetlenné teszi pontos jegyzék összeállítását, különösen azért, mert – amint már azt említettük – a levéltári forrásokban is hiányos, illetve egymásnak ellentmondó adatokat találunk.

Az általunk használt levéltári források azt mutatják, hogy a kiadványokhoz való hozzájutás ellentételezéseként a kijelölt kör tagjainak már a sorozatok megindulásától kezdve fizetniük kellett. Erre utal az is, hogy a jegyzőkönyvek szövegeiben is gyakran találkozhatunk a „vásárlók” kifejezéssel. Ugyanakkor a *Heti Világgazdaságban* – forrásmegjelölés nélkül – azt olvashatjuk, hogy csak 1969-től kellett fizetni a kötetekért, mégpedig 20-50 forint közötti értéket. Ez az összeg – az akkori könyvárak tükrében – kétségkívül reális lehet, ugyanakkor úgy véljük, hogy – figyelembe véve az esetenként igen magas, többezres példányszámokat – ilyen térítési díjak mellett nem lehetett volna veszteséges a sorozatok kiadása. Ezért azt valószínűsíthetjük, hogy ugyan volt döntés a térítési díjakra vonatkozóan, ám annak betartása, betartatása már nem lehetett zökkenőmentes. A finanszírozás kérdésével kapcsolatosan összességében azt mondhatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokban csupán elvétve találkozhatunk a sorozatok kiadásának anyagi vonzataival; nyilvánvaló, hogy ezek a szempontok jelen esetben egyáltalán nem számítottak.

(A sorozatok terjesztésének szempontjai) A sorozatok terjesztésének szempontjait elsősorban a több évtized alatt többször is változó nómenklatúra- és káderfelfogással, továbbá a mindenkori politikai hatalom stabilitásával, illetve destabilitásával lehet jellemezni, ám összességében elmondható, hogy a Kádár-rendszer éveiben folyamatosan növekedett a kiadványok példányszáma, és így azoknak a személyeknek, majd később intézményeknek a köre, akik hozzájuthattak a kiváltságosok számára elérhető párt-szolgáltatáshoz. A levéltári források alapján e kör viszonylag jól és hitelesen rekonstruálható, ugyanakkor nem mutatható be az a jelenség, amely mindvégig jellemezte a rendszert. Arról van szó, amely a kiválasztottak számára juttatott kötetek tovább- és kölcsönadásával, valamint a kalózkiadásokról készített újabb kalózkiadásokkal, illetve szamizdatokkal, tartalmi kivonatokkal, rövidített, sokféle technikával (például kézírással, gépirással, stencilezett stb.) készített másolatokkal lehet jellemezni. „...*Más kiadványok csak néhány száz, számozott példányban jelennek meg, nincs áruk, és elvben csak a vezetés felsőbb régiójához tartozóknak kerülhetnek a kezébe. Gyakorlatilag persze ennél jóval szélesebb körben meg lehet szerezni őket (hisz a kiváltságos osztály tagjainak többsége nem az olvasási kiváltságával reprezentál), de többnyire könnyebb hozzájutni egy-egy mű eredeti kiadásához, sőt olykor még a Nyugaton megjelent magyar nyelvű kiadáshoz is, mint a zárt sorozat számolt példányaihoz. Végül – információs célra – számtalan hevenyészett fordítás, részletes tartalmi ismertetés készül a legkülönbözőbb könyvekből az egyes tudományos intézetek, minisztériumok és pártintézmények megbízása alapján...*”⁶³

A zárt terjesztésű sorozat első kötetei valóban igen szűk kör számára voltak elérhetőek és mindössze néhány száz példányban jelentek meg. A legnagyobb példányszámban az elsőként közreadott Gyilasz-munka 310, a legkevesebben pedig a Sartre-kötet 180 példányban.⁶⁴ Ne felejtjük el, hogy ezek a könyvek még nem nyomdai úton, hanem úgynevezett sokszorosított eljárással készültek, így nyilvánvalóan a kötetek előállításának technológiája is behatárolta a lehetőséget. A nyomdai eljárással készített kiadványokra történő áttérés (1964) nem csupán a kiadványok előállításának technikai jobbítását szolgálta, hanem lehetővé tette a példányszámok emelését is. Így az 1965-ben közreadott kötetek már ötszáz feletti példányszámban láttak napvilágot, ehhez természetesen szükség volt arra, hogy az

APB engedélyezze a példányszámok emelését. Ám e téren áttörő változást majd csak az 1969. április 15-én tartott APB ülésének döntése hozott.⁶⁵ Az egyik változás, hogy bővítették a kiadványokból részesülők körét, a másik pedig az, hogy innentől kezdve a zárt gyűjteménnyel rendelkező könyvtárak is kaphattak e munkákból. „...*A könyvek megvásárlására illetékesek listájára fel kell venni a zárt osztályokkal rendelkező könyvtárakat is, beleértve a pártintézmények) központi pártszékház, Politikai Főiskola, Párttörténeti Intézet stb.) könyvtárait s alkalom szerint a központi pártszervek, osztályok, elméleti munkaközösségek állandó vezető aktivistáit...*”⁶⁶ Azt azonban tudnunk kell, hogy a könyvtárak zárt gyűjteményébe történő bekerülés közel sem nem volt egyenlő a nyílt, korlátozás nélküli hozzáféréssel. Az évtizedek alatt változó szigorúságú engedélyezési eljárással lehetett az itt elhelyezett művekhez hozzájutni, és a könyvtárak vezetőit kötelezték arra, hogy a zárt gyűjtemények használóiról, továbbá a kutatási megbízásokat kiállító intézményekről évente jelentést készítsenek a művelődésügy főhatósága részére. Ugyanakkor kétségkívül egyfajta könnyítést jelentett a kötetekhez való hozzáférésben azzal, hogy kutatási céllal és megbízással, valamint engedéllyel azok elérhetőkké váltak. Mindazonáltal sajátos képet mutat a könyvtárakba, pontosabban szólva a legnagyobb zárt gyűjteménnyel rendelkező nemzeti könyvtárunkba történő bekerülések vizsgálata. Az írásunk során már többször használt és hivatkozott, 1971. október 4-i APB ülés előterjesztése tételes jegyzéket tartalmaz tíz év (1961–1971) zárt körben terjesztett kiadványairól. A jegyzéken összesen 35 könyvcím olvasható a megjelenés növekvő időrendjében. Az első öt, 1961 és 1963 között sokszorosított mű ezen kiadásai – Gyilasz, Kissinger, Sartre, Finletter, Rostow – egyáltalán nem szerepelnek ma sem a nemzeti könyvtár katalógusában. A lista szerint 1964-re, az OSZK katalógusa szerint pedig 1965-re datált Horthy Miklós emlékiratai, továbbá a jegyzék szerint 1965-ös, míg a nemzeti könyvtár katalógusa szerint 1964-es kiadási évvel jelzett Fleming-kötetektől pedig fotómechanikai utánnomással készült példányok vannak a könyvtár gyűjteményében. A zártkörű terjesztésben közreadott művekről készített jegyzék 35 tételéből 11 darab még ma is hiányzik az OSZK katalógusából, és így vélhetőleg a gyűjteményből is. A könyvtári katalógussal történő egybevetés további tanulságokkal is szolgált. Több helyen nem egyezik ugyanazon mű, ugyanazon kiadása esetében az OSZK katalógustételen, illetve az előterjesztés részeként összeállított jegyzéken szereplő kiadási év, továbbá sok esetben a katalógus ismeretlen, illetve bizonytalan évet jelöl. Ezek a bizonytalanságok, pontatlanságok a kiadványokból hiányzó adatokra vezethetők vissza. A mindenkori kötelezpéldány szolgáltatás alapján a nemzeti könyvtárban készülő Magyar Nemzeti Bibliográfia regisztrációja elkerülte e kiadványokat.

Az 1969. április 15-i APB ülés – mint azt már korábban is említettük – jelentősen módosította a korábbi terjesztési direktívákat, ezért e dokumentum tartalmazza azoknak az intézményeknek és személyeknek a jegyzékét, amelyek és akik a korábbi években hozzájuthattak a zárt kiadványokhoz. Az előterjesztés I. sz. mellékletében az alábbi, húsz kategóriás felsorolást találjuk. Mint majd látjuk, a státuszokhoz, funkciókhoz kapcsolódott a juttatás, funkcióváltozás esetén az igényjogosultság megszűnt. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfelsőbb klientúra egyes helyein történő személyi változás a nomenklatura tagjai számára jószerivel a kiemelt helyek közötti mozgást jelentette, és semmiképpen sem a legfelsőbb pártrétegből történő kikerülést.

„Központi Bizottság tagjai

Központi Ellenőrző Bizottság tagjai

Megyei Pártbizottságok első titkárai

Miskolc, Győr, Debrecen, Pécs, Szeged városi pártbizottságok első titkárai

Bp. kerületi pártbizottságok első titkárai
Budapesti Pártbizottság titkárai és propaganda- és művelődési osztályvezetője
Központi Bizottság apparátusának osztályvezetői és osztályvezető helyettesei
KISZ Központi Bizottság titkárai
MSZMP KB Politikai Főiskola rektora és helyettesei
MSZMP KB Egyéves Központi Pártiskola igazgatója
Párttörténeti Intézet igazgatója és helyettesei
KB Társadalomtudományi Intézetének vezetője
Népszabadság szerkesztő bizottságának tagjai, Esti Hírlap és Magyar Hírlap főszerkesztői
Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának és Titkárságának vezetője
Minisztertanács tagjai és a miniszterhelyettesek egy része
Magyar Rádió és Televízió vezetői
Egyes országos főhatóságok vezetői
SZOT elnöke, elnökhelyettese és titkárai
Tudományos Akadémia egyes társadalomtudományi intézeteinek vezetői
*Kiadói Főigazgatóság vezetői*⁶⁷

Ugyanezen napirend keretében történt arról is döntés, hogy az eddigi évi 3-4 mű kiadását évente 6-10 zárt körben terjesztett műre emeljék, továbbá arról is, hogy milyen új területekre kell eljuttatni a zárt, valamint a belső terjesztésű köteteket. Az első kategóriában újabb káderek és intézmények kijelölése történt meg. A kedvezményezett körébe bekerültek az alacsonyabb szintű párt- és állami szervek, -intézmények is. Ilyenek voltak az MSZMP KB alosztályvezetői, a megyei és kerületi pártbizottságok titkárai és PMO vezetői, a járási, valamint a városi pártbizottságok első titkárai, a Politikai Főiskola tanszékvezetői, a Budapesti Marxista Leninista Esti Egyetem és a megyei oktatási igazgatóságok vezetői, tanszékvezetői, a Népszabadság rovatvezetői. Az állami szervek részéről a Honvédelmi, a Belügy-, a Külügy, valamint a Művelődési Minisztériumok pártbizottságainak titkárai, az egyetemek és a főiskolák marxista tanszékeinek vezetői, továbbá a központi napilapok, hetilapok, országos tudományos és irodalmi folyóiratok főszerkesztői. Ezzel a bővítéssel a korábbi 250-500 példányos megjelenés kb. 600-900 példányra növekedett. A kiadványok továbbra is számozott példányban jelentek meg, és szigorú nyilvántartás készült az egyes példányok átvételéről, amelyet személyesen, vagy belügyminisztériumi futárszolgálat igénybevételével lehetett az arra jogosultaknak átvenni. A belső használatra kiadott munkákat automatikusan terjesztették a zárt körben kiadott művek kedvezményezettjei részére, de ez a kör tovább bővült a munkásörtség és a SZOT vezetőivel, az egyetemek és a főiskolák párttitkáraival, a társadalomtudományi tudományos intézetek párttitkáraival és vezető kutatóival, a könyvkiadók és -terjesztők vezetőivel és párttitkáraival, valamint a sajtó, a rádió és a televízió vezető munkatársaival. A kör kiterjesztése – az akkori számítások szerint – a belső terjesztésre kiadott művek példányszámát 3000-3500-ra emelte. Ezeknél a kiadványoknál mellőzték a szigorú átadási-átvételi procedúrát, azokról egyedi nyilvántartás nem készült, a kiadványok jogosultak számára történő eljuttatását a Kossuth Kiadó terjesztői hálózata végezte. Az 1971. október 12-i APB ülés előterjesztésének 2. számú mellékletében⁶⁸ szerepel a zárt kiadványok igényjogosultjainak egyfajta sajátos statisztikai kimutatása. Ez az adatsor igen szemléletesen mutatja a legszigorúbb terjesztésű kategória, a zárt kiadványok példányainak a különböző szektorok közötti részesedését, mindazonáltal talán nem alaptalan az az állításunk, hogy rámutat a nómenklatúra és a káderek hierarchikus rétegződésére is.

A jogosultak csoportjának megjelölése	Létszám
Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai, megyei pártbizottságok első titkárai, Központi Bizottság osztályvezetői stb.	143 fő
Pártapparátus (Központi Bizottság, Budapesti Pártbizottság, megyei és kerületi pártbizottságok, Pártfőiskola, esti egyetemek vezető	822 fő
Honvédelmi Minisztérium	32 fő
Belügyminisztérium	67 fő
Népszabadság	16 fő
Budapesti és vidéki üzemek PB titkárai, egyetemek marxista tan-székvezetői	153 fő
Miniszterek, miniszterhelyettesek, Fővárosi Tanács vezetői, napilapok, folyóiratok főszerkesztői stb.	151 fő
Zárt részleggel rendelkező könyvtárak	35 fő (sic!)
Kossuth Kiadó főszerkesztői	8 fő
Összesen	1427 fő

Mint látjuk, közel másfélszerre növekedett az igényjogosultak száma, ám a zárt terjesztésű sorozat egyes tagjainak megjelenését 600-900 példányban prognosztizálták. Ugyanennek az előterjesztésnek része az a jegyzék is, amelyen az 1971-ig a zártkörű terjesztésbe bekerülő művek címe, azok kiadási éve, illetve az egyes művek kiadási példányszáma olvasható. Itt egyértelműen látható, hogy 1969-től kezdődően jelentősen megnőtt a példányszám, az addigi 300-500 közöttit felváltja a 900 körüli mennyiség, de például Ernst Fischer Művészet és kezesség című munkája 3000, míg Mannheim Ideológia és utópia című kötete és Bernstein A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai 1500 példányt jegyez. A jogosultakhoz képest kevesebb példányszámmal úgy lehetett az igényeket kielégíteni, hogy – a korábbi elosztási elven változtatva – nem minden jogosult kapott meg minden kötetet automatikusan a sorozatból, hanem a Kossuth Kiadó egyfajta előzetes igényfelmérést végzett, és ettől kezdve csak azok számára küldte ki az újonnan megjelent köteteket, akik azt igényelték is.

(Összegzés) A Kádár-rendszer információs politikáját, pontosabban szólva az azt mindenekfelett meghatározó információs hegemóniáját és monopóliumát is érintő, tudományos igényű publikációk sok tekintetben egymásnak ellentmondanak, és ma még egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy ezzel kapcsolatosan legalább az alapszintű ismeretek és tudás birtokában lennénk. Ugyanakkor egyetlen területen a legteljesebb az egyetértés a tudományos közéletben, mégpedig abban, hogy a Kádár-rendszerben információs szabadságról nem beszélhetünk, helyette a párt és annak meghosszabbított polipkarjaiként működő állami információs hegemónia és monopólium érvényesült. A párton belül az agitációs és propaganda-kérdések szintjére degradált információáramlás legfontosabb eleme volt az ismeretek birtoklásával és

szigorúan, központilag szabályozott elosztásával visszaélő gazdálkodás (információs piramis). Állításunkat igazolja az is, hogy a nyilvánosságot és az információáramlást meghatározóan biztosító nyomtatott sajtó, tudományos, kulturális folyóiratok, könyvkiadás, továbbá az egyéb kommunikációs csatornák – rádió, televízió, Magyar Távíratok Iroda stb. – mindvégig szigorú politikai ellenőrzés és befolyás alatt működtek, legfőbb feladatuk pedig a tudatformálás volt. E szervezetek irányítását, ellenőrzését, tevékenységét a politikai kérdések körébe sorolták. Ennek megfelelően a legfelsőbb, országos szinten számos szervezet foglalkozott e feladatokkal. Hogy csupán a legfontosabbakat említsük: a Politikai Bizottság, az Agitációs és Propaganda Bizottság, az Agitációs és Propaganda Osztály, a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, illetve jogelődjei, a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, továbbá a Tájékoztatási Hivatal. Hasonló tagolódás tapasztalható a párhierarchia és a pártapparátus alacsonyabb szintjein is. Ebbe a gyakorlatba illeszkedett a zárt körben terjesztett, a belső használatra szánt, továbbá a kézirat gyanánt használatos kiadványok közreadása is. Jóllehet a három kategóriában közzétett munkák központilag irányított és szigorúan ellenőrzött nyilvánossága eltérő nagyságrendet mutat – a legszűkebb nyilvánosságot mindvégig a zárt terjesztésű sorozat művei jelentették, a néhány százas nagyságrendű, majd később és csupán egy-két kiadvány esetében az ezres nagyságrendet is elérő példányszámokkal, míg a legnagyobb példányszámokban, több ezres nagyságrendben a belső használatra szánt művek jelentek meg –, ám ez mit sem változtat az információkhoz való hozzáférés párt által történő irányítotttságának, szűrésének alapelvein. Különösen szembevetendő az irányítotttság jelenléte, ha a sorozatokban közreadott példányszámokat az 1960-as, 1970-es években a valódi nyilvánosság előtt megjelenő és a hatalom számára pozitív tartalmú, hasonló témájú művekhez viszonyítjuk. A kifejezetten politikai és agitációs brosrák példányszámai több tízezres, esetenként akár százezres nagyságrendet is mutatnak, és a mind ideológiai, mind politikai szempontból támogatott tematikájú szakkönyvek, mint például a marxizmus-leninizmus klasszikusai, a hazai és a külföldi kommunista vezetők írásai is ezekhez hasonló példányszámokban nyomattak.

A politikai és állami nomenklátúra, továbbá a pártapparátusban dolgozó kiváltságosok számára közreadott sorozatok teljes feldolgozására írásunkban nem vállalkozhattunk. Célunk az volt, hogy az elsődleges források felhasználásával olyan alapvetést készítsünk e témában, amely további kutatásokat indukál majd. Mindenekelőtt szükség lenne az egyes sorozatokban megjelent kiadványok hiteles és pontos jegyzékének összeállítására, illetve a művekre vonatkozó megjelenési adatok pontosítására, különösen azért is, mert mind a nyomtatott, mind az elektronikus információs rendszerekben különböző tartalmú, egymásnak ellentmondó jegyzékek keringenek. Fontosnak tartanánk azt is, hogy a kiadványok tartalmi elemzését tovább finomítsuk és politológiai szempontból is analizáljuk. E munkák elvégzése után lehet teljes és az elsődleges forrásokon alapuló, hiteles képünk a Kádár-rendszer e szegmensének sajátos működéséről, amely ugyanakkor fontos adalékokkal szolgálhat ezeknek az évtizedeknek hatalmi, politikai berendezkedéséhez, és lényegében a Kádár-éra köztörténetének árnyaltabb megrajzolásához.

JEGYZETEK

- 1 A témában az utóbbi években több kiadvány is megjelent, ezek közül csupán néhányat emelünk ki. Huszár Tibor: *Az elittől a nomenklátúráig*. Corvina, Budapest, 2007; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Gyarmati György: *Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989*. In: *Korunk*, 20. évf. (2009) 3. sz. p. 75–88.; Majtényi György: *Folt a kék diványon. Az uralmi elit*

- életformája Magyarországon az 1950-es, 1960-as években I–II. In: Beszélő, 12. évf., (2007) 9. sz. p. 68–85. és 12. évf., (2007) 10. sz. p. 60–70.
- 2 Nem állhatjuk meg, hogy ehhez az intézkedéshez 4 könyvtárosként ne fűzzünk megjegyzést. Az összes hazai kiadó összes kiadványának begyűjtése a nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozik, és ennek megvalósulását szolgálják a különböző korszakokban újra és újra szabályozott kötelempéldány rendelkezések. A párhátározat blódségét mi sem igazolja jobban, hogy kötelempéldányokként az OSZK-ba érkező kiadványok begyűjtésére, gondozására, raktározására és megőrzésére egész intézmény emberi és raktári erőforrása áll rendelkezésre. Ezek ismeretében még csak elképzelni sem lehet, hogy hogyan gondolták határozat végrehajtását!
- 3 Itt szólnunk kell a kutatást megnehezítő körülményekről is. A témában eddig megjelent publikációk nagyságrendileg mintegy száz kiadványról tesznek említést, és közlik a zárt terjesztésű sorozatban megjelent művek pontos, illetve esetenként kevésbé pontos adatait is. Ám mind a művek esetében, mind azok impresszumaiban egymásnak ellentmondó adatokkal találkozhatunk. Írásunkban nincs mód valamennyi kiadvány, továbbá azok impresszum adatainak összevetésére, ezért itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy a Heti Világgazdaság 1994. évi 7. számában a 64. oldalon közölt jegyzék 1988-ig bezárólag összesen 88 művet sorol fel, és a művek, valamint azok megjelenési adatai jelentősen eltérnek a levéltári forrásként használt, 1971-ben készített összesítéstől. Az utóbbi forrás 1971-ig bezárólag 35 művet nevesít évenkénti bontásban, míg a HVG-listában 1971-ig 23 kiadvány szerepel, jóllehet az éves jegyzékek végén összesen 15 művet még nevesít a lap, olyanokat, amelyeknek kiadási éve nem volt megállapítható. Itt szeretnénk azt is megjegyezni, hogy a primer forrásokként használt levéltári iratok felsorolásai is gyakran ellentmondanak egymásnak, és nem csupán a megjelenési évek tekintetében, hanem a művek nevesítésében is. Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.; MNL OL M-KS 288-41/49. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1965. október 20-i üléséről. Jelentés a zárt kiadványokról. 1965. október 20. p. 12a. Ugyanakkor a kötetek autopszia alapján történt leírásában összesen 90 mű szerepel, és ez ismét eltéréseket mutat az előzőekben említett jegyzékekhez képest. Az eltérések egyrészt a zárt körben terjesztett művek három kategóriájának figyelmen kívül hagyására, továbbá a sorozatokban közreadott kötetek igen hiányos, sőt gyakran félrevezető, a kalózkidás sajátosságaiából eredeztethető megjelenési adataira vezethetők vissza. S hogy a zavar még nagyobb legyen, az APB egyes évekre tervezett kiadványainak listája szinte rendre nem egyezik a következő évben a beszámolóban szereplő jegyzékekkel. Ennek oka ma még nem ismert.
- 4 A témáról részletesebben lásd. Sipos Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon. In: Könyvtári Figyelő, 53. évf., (2007) 3. sz. 413–435.; Sipos Anna Magdolna: „...akik könyvek égetésével kezdik, azok emberek égetésével fogják folytatni...”: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában. : Könyvindexek 1949–1950. In: Könyvtári Figyelő, 53. évf., (2007) 4. sz. 684–712.; Sipos Anna Magdolna: Kis magyar diktatúrátörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszelve. In: Könyvtári Figyelő, 57. évf., (2011.) 1. sz. p. 11–39.
- 5 Györfly Gábor: Kommunista cenzúra a XX. században. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): Hatalom és kultúra II.: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II. Bp.: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004. p. 423–428. <http://mek.oszk.hu/04900/04927/pdf/hatalom2.pdf> (A letöltés ideje: 2014. december 16.)
- 6 Itt szándékosan kerüljük a cenzúra kifejezés használatát, mivel sem a Rákosi, sem pedig a Kádár-rendszerben nem működött cenzúrahivatal, ám ennek ellenére maga a cenzúrázás nagyon is meghatározó eleme volt mindkét ciklusnak. Mindazonáltal ez a módszer rosszabb volt a hivatalos cenzúránál, mivel ott előre pontosan definiált és az alkotók számára ismert kereteket határoztak meg, továbbá pontosan rögzítve voltak a szabályok megszegésének következményei is. Itt azonban nem voltak ismertek, netalán nyilvánosak a „játékszabályok”, így az alkotók sokkal nehezebb helyzetben voltak, de főként a hatalom számára jóval kiszolgáltatottabbak, mondhatni a hatalom kénye-kedvének játékszerei. A többszintű ellenőrzés megvalósítása érdekében a párt vezető testületei közül elsősorban az APB, a pártközpont részéről az APO, valamint a Kulturális Osztály, illetve 1967-től a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, az államhatalom részéről pedig elsősorban a Kiadói Főigazgatóság és mellette az Irodalmi Osztály, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala és még számos más szakmai és hatalmi szervezet gondoskodott a szűrésről, és szintén ezt szolgálták az állami könyv- és folyóirat-, valamint a hírlapkiadók élére állított, politikai szempontból feltétlenül megbízható kadérek is.
- 7 Véleményünk szerint ez a korlátozás általánosságában mindvégig betöltötte funkcióját, ám esetenként a rendszerben hibák is jelentkeztek. Ma még nem tudjuk, hogy a nyilvánosság számára is részben ismert hibák vajon valóban hibák voltak-e, vagy a rendszerbe eleve beépített, konspiratív szelepek. Mindenesetre bizonyos körökben jól ismert, hogy mind a könyv-, mind pedig a folyóirat-kiadásban jelentkeztek ilyen jellegű problémák. Hogy

- csupán a legismertebbeket említsük: Sík Endre: Vihar a levelet; Dolmányos István: Szovjetunió története; Borsányi György: Kun Béla politikai életrajza; Sorsforduló című dokumentumkötet; a Bibó-émlékkönyv stb. A folyóiratok közül pedig a Mozgó Világ körül szinte állandósult problémák egész sora, a Tiszatájjal, az Alfölddel, a Jelenkorral szemben történő fellépések; a Forrás című folyóirat betiltása, és a sort még folytathatnánk.
- 8 Azt csupán lábjegyzetben tudjuk megjegyezni, mivel erre vonatkozóan nincsenek ismereteink, hogy az akkori hatalmi, párthatalmi nómenklatúra és a káderek vajon milyen eredményességgel, hatékonysággal tudták-e kötetekből tudásukat fejleszteni, különös tekintettel a kezdeti időkben meglehetősen aluliskolázottságukra, valamint az egyes kötetek többnyire magas elméleti színvonalára.
- 9 MNL OL M-KS 288.f. 22/ 8.ö.e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1960. június 21. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés a politikai irodalom terjesztéséről szóló határozat végrehajtásáról a Kossuth Könyvkiadónál, 1960. június 21.
- 10 Jelenleg az 1969-es, az 1971-es APB jegyzőkönyvek, továbbá egy 1981-es irat állnak rendelkezésünkre. A kutatás jelen fázisában azonban nem állítható, hogy valóban csak ezekben az években került a téma az APB elé, hiszen lehetséges, hogy egyelőre csupán hiányos az ide vonatkozó iratanyagunk.
- 11 Ezt igazolja a részleteiben majd az írás keretében később bemutatásra kerülő 1969. április 15-i APB előterjesztésének a ritkább ciklikusság megjelölése is. „... A zárt kiadványok tervét a javasolt példányszám feltüntetésével a Kossuth Kiadó esetenként terjeszse be az Agit. Prop. Osztály útján az Agit. Prop. Bizottság elé...” Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 26.
- 12 A szovjet tömbhöz tartozó többi ország gyakorlatára vonatkozóan mindössze egyetlen utalást találtunk a levéltári forrásokban. A majd később részletesebben is bemutatásra kerülő MSZMP APB 1971. október 12-i ülésének jegyzőkönyvében található a következő két mondat: „...A zárt és belső terjesztésre kiadott művek felelős beosztású elvtársak jobb tájékoztatását szolgálja (sic!). Ilyen célból folytatják ezt a gyakorlatot más szocialista országokban is.” MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 63.
- 13 Murányi Gábor: A „zárt” osztály: Könyvek kiválasztottaknak. In: Heti Világgazdaság, 1994. 7. sz. p. 63.
- 14 MNL OL M-KS 288-41/81. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1967. szeptember 19. ülésének jegyzőkönyve. A Kossuth Könyvkiadó 1967. évi munkája és az 1968. évi kiadási terve. 1967. szeptember 19. p. 3.
- 15 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. 1969. április 15. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. Uo. p. 23–24.
- 16 Uo. p. 4. Az elő- és utószóval, valamint a jegyzetekkel való ellátás rendje valamiféle általános gyögyírként jelenik meg a témához kapcsolódó dokumentumokban. Nem gyakran, de esetenként az is előfordult, hogy a korábban zárt körben terjesztett kiadványok évekkel később a nyilvános könyvpiacra is megjelenhettek. Ez minden esetben szintén az APB döntése alapján történhetett, és a testület kikötötte, hogy csak a mű megfelelő értelmezését szolgáló elő-, illetve utószó beiktatásával jelenhet meg a kötet a nyilvánosság előtt. Jóllehet nem tartozik témánk súlypontjába, de meglehetősen szorosán kapcsolódik ahhoz a Társadalomtudományi Intézet tevékenysége, ezért érdemesnek tartjuk, hogy néhány mondatban szóljunk az akkori Társadalomtudományi Intézetről. Először is tudnunk kell, hogy ez nem azonos a napjainkban hasonló néven – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – működő tudományos szervezettel. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét az 1950-es években hozták létre – a többi hasonló szerveződésű és a szovjet tömb országában működő intézetek mintájára – a pártapparátus részeként, és tevékenységét mindvégig meghatározta a párt közvetlen irányítása. Az Intézetben sokféle kutatás zajlott, amelyek alapján több tízes nagyságrendben tanulmányok, kötetek készültek. A kiadványok egy része a nyílt könyvpiacra is kikerült, másik része azonban belső terjesztésű volt, a harmadik típusúak pedig – szintén belső körben – a szakmai viták alapjául szolgáltak. A Társadalomtudományi Intézet, illetve annak munkatársai más szempontból is érintettek voltak a zárt terjesztésű kiadványok témájában: az egyes kötetekhez készített elő- és utószavak összeállítását gyakran e körben végezték.
- 18 Uo. p. 24–25.
- 19 Uo. p. 27–28.
- 20 MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 6.
- 21 Uo. p. 6.
- 22 Uo. p. 7.
- 23 Uo. p. 62.
- 24 MNL OL M-KS 288-41/215. ö. e. Az MSZMP

- Agitációs és Propaganda Bizottság 1973. november 27. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak zárterjesztésű könyvek kiadására 1974-ben. 1973. december 4.
- 25 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. 1969. április 15. Az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 24.
- 26 Írásunk keretében nem áll módunkban felidézni a sorozatokban szereplő valamennyi mű annotációjának tartalmát, csupán arra van lehetőségünk, hogy a tipikus indoklásokat bemutassuk. Arra sincs módunk, hogy a sorozatok keretében megjelent valamennyi munkát és azok impresszum adatait felsoroljuk, ezért a jellemző jegyek mentén élünk a példák bemutatásával. A nyilvánosság előtt tiltott munkák részletező tartomelemzésére majd a későbbiekben kerülhet sor.
- 27 MNL OL M-KS 288-41/15. ö. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 14.
- 28 Milovan Gyilas (1911–1995): jugoszláv politikus, író. „...*a desztalinizáció egyik korai élharcosa, akinek a kelet európai disszidensirodalom egyik meghatározó alakjaként fontos szerepe volt az 1989 utáni kelet-európai demokratizációs folyamatok szellemi megalapozásában. Legismertebb műve az először 1957-ben az USA-ban kiadott »Az új osztály«, amely hamar igazi bestseller lett. 40 nyelven 3 millió példányban jelentek meg. 1958-ban Gyilas megkapta érte a párizsi Szabadság-díjat, 1995-ben pedig az Oxfordi Fórum beválogatta a 20. század 100 legfontosabb könyve közé. ... a két legismertebb és legjelentősebb műve »Az új osztály« (1957) és a »Beszélgetések Sztálinnal« (1962). Az új osztály a bürokratikus államszocializmus – Gyilas szóhasználatával kommunizmus, beleértve természetesen a titói formát is – teoretikus igényű bemutatása és kritikája. Alap gondolata az, hogy a kommunizmus valóban felszámolta a burzsoáziát és általában a régi keletű osztálystruktúrát, de kialakult benne »...egy új, a történelemben azelőtt ismeretlen osztály ... a politikai bürokrácia.« Ez egy szűk uralkodó réteg, amely a gazdasági és politikai hatalom birtokában, a demokráciahiány miatt nem valódi köztulajdonként működő állami tulajdonra támaszkodva, hierarchikusan szervezi meg a társadalmat, kollektíve elnyomva és kiszákmányolva annak minden más rétegét. Ez az új osztály történetileg a munkásságból származik, tagjai pedig azok, akik az »...általuk kisajátított kormányzati monopólium alapján különleges előnyökre és kedvező gazdasági helyzetre tettek szert.«” Gyilas vonatkozó munkássága rövid ismertetésének forrása: Juhász József: Sztálin korai kritikusa: Milovan Gyilas. Száz éve született a jugoszláv politikus-író. In: História, 2011. 8. sz. p. 18–21. A felhasznált idézetek a 18. és a 20. oldalon találhatók.*
- 29 Thomas K. Finletter (1893–1980): amerikai ügyvéd és kormányzati tisztviselő, akinek ajánlására az Egyesült Államok katonapolitikáját a hidegháború kihívásaihoz igazították. Finletter volt a fő szerzője annak a jelentésnek (Survival in the Air Age), amely 1948-ra készült el, és ami arra figyelmeztetett, hogy a Szovjetunió légereje hamarosan eléri az USA légierejének szintjét. Ennek következtében indult meg az Egyesült Államok légierejének intenzív fejlesztése, amelynek eredményeként a légierő hamarosan több mint háromszoros finanszírozást élvezett. A Foreign Policy: The Next Phase című munkája 1960-ban jelent meg az Egyesült Államokban. Thomas K. Finletter. In: Encyclopædia Britannica. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1950680/Thomas-K-Finletter> (A letöltés ideje: 2014. december 23.)
- 30 Jean Paul Sartre (1905–1980): francia dráma- és regényíró. A XX. század második felének egyik legnagyobb hatású írója, az egzisztencialista bölcséleti magatartás megteremtője. A kapitalizmus indulatos bírálója, a polgári magatartás tagadója volt anélkül, hogy szocialista lett volna. A második világháború kezdetétől fogva katona volt, és hamarosan német hadifogságba esett, ahonnan 1941-ben szabadult. Attól kezdve, hogy a német hadifogságból hazatérhetett, egyértelműen fasisztaellenes, politikailag baloldali gondolkodású. Ez a baloldaliság mindezekelőtt az indulatos kapitalizmusellenességben nyilvánult meg és ez viszi egyre közelebb a szocializmushoz. A marxizmussal azonban nem tudott azonosulni. Egyik legérdekesebb filozófiai művében, A dialektikus ész kritikájában érdekes elemzéssel cáfolja a dialektikus materializmust, tagadja a történelmi materializmust is, hiszen filozófiája hitet tesz a szabad akarat mellett. Viszont oly mértékben áll szemben a polgári világnézetekkel, az elnyomás és kiszákmányolás minden lehetőségével, hogy szövetségeseinek tudja a szocializmust is. Ez odáig viszi, hogy pártol minden szabadságtörekvést. Kezdetben igyekszik rokonszenvet ébreszteni a Szovjetunió iránt is. Jean Paul Sartre. In: Literatura. hu. <http://www.literatura.hu/irok/xxszazad/euproza/sartre.htm> (A leoltés ideje: 2014. december 23.)
- 31 Walt Whitman Rostow (1916–2003): amerikai közgazdász. Az 1960-ban, a Cambridge University Press gondozásában megjelent műve – The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto – világszerte nagy visszhangot és vitát váltott ki. Elméletében az egyes országok gazdasági fejlődésének azonos útját, öt lépcsőből álló folyamatát mutatja be a teljes elmaradottságból a fejlett kapitalizmusig. A fejlődési lépcsők legfelsőbb fokát a fejlett kapitalista, ipari államokban vélte megtalálni. Munkájában éles kritikával illette a szovjet és a szovjet típusú gazdasági fejlődési modellt.

- 32 MNL OL M-KS 288-41/15. ő. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 15.
- 33 Uo.
- 34 Az 1971-ben készített levéltári kimutatás szerint 1964-ben mindössze egyetlen mű jelent meg, de ez nem is szerepelt a Kossuth Kiadó tervében: Horthy Miklós, Emlékirataim. A javaslatban szereplő munkák közül a Flemingét és Eden emlékiratait 1965-ös megjelenésének írja a jegyzék, Churchill emlékiratait pedig 1971-ig – legalábbis e jegyzék szerint – nem jelentették meg. Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.
- 35 G. F. Kennan a Szovjetunió valódi szándékának felismerésében személyes tapasztalatai segítettek. Az 1930-as évektől kezdve több alkalommal is dolgozott az USA moszkvai nagykövetségén, Avarell Harriman nagykövet – akinek könyve később szintén bekerült a zárt kiadványok körébe – egyik legfőbb tanácsadója volt. Kennan nevéhez fűződik az úgynevezett „hosszú távirat” (Long Telegram) elküldése, ami az USA hidegháborús stratégiájának, továbbá a Szovjetunió felé megnyilvánuló amerikai politikai magatartás megváltozásának meghatározó iratává vált.
- 36 MNL OL M-KS 288-41/63. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1966. november 2. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az 1967-ben zárt terjesztésben megjelenő művekre. 1966. november 2. p. 36.
- 37 Uo. p. 38a. és 39.
- 38 Uo. p. 36.
- 39 Uo.
- 40 MNL OL M-KS 288-41/103. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968. október 25. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a belső, illetve zárt terjesztés céljából 1969-ben kiadandó művekre. 1968. október 25. p. 48–49.
- 41 Uo. p. 48.
- 42 Uo.
- 43 A fentiekkel felsoroltakkal szemben a már többször hivatkozott és idézett MSZMP APB 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve az 1969-ben megjelent munkák között André Malraux Ellenemlékiratok; André Gorz A nehéz szocializmus; Che Guevara Bolíviai napló; Herbert Marcuse Az egydimenziós ember; Servan-Schreiber Az amerikai kihívás című műveit tünteti fel.
- 44 MNL OL M-KS 288-41/125. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. október 14. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a Kossuth Könyvkiadó 1970. évi kiadási tevékenységének politikai irányvonalára. 1969. október 14. p. 28–29a.
- 45 Uo. p. 28.
- 46 Uo.
- 47 Uo. p. 28a.
- 48 Macartney, C. A.: October Fifteenth. A History of Modern Hungary I-II. Edinburgh, 1956. Végül ezt a művet sem adták ki. Itt feltétlenül rá kell mutatnunk a könyv hazai kiadástörténetének sajátos vonásaira. Az eredeti kiadást követően ötven és a hazai rendszerváltás után tizenhét évvel, majd csak 2006-ban, a Gede Kiadó gondozásában jelent meg először magyarul ez a munka.
- 49 Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.
- 50 A Csehszlovák Kommunista Párt 14. rendkívüli, az ország megszállása miatt illegális körülmények között tartott kongresszusának (1968. augusztus 22.) jegyzőkönyve, valamint a kongresszus egyéb dokumentumai: a CSKP nyilatkozata, felhívása a világ kommunista pártjaihoz, felhívása a szlovák kommunistákhoz és a szlovák néphez, felhívása minden polgártárshoz és az ifjúsághoz stb.
- 51 MNL OL M-KS 288-41/125. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. október 14. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a Kossuth Könyvkiadó 1970. évi kiadási tevékenységének politikai irányvonalára. 1969. október 14. p. 29–29a.
- 52 Uo. p. 29.
- 53 Uo. p. 29–29a. Már korábban is említettük, hogy a különböző jegyzékek között jelentős eltérések vannak. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján ma még nem tudjuk ennek okát, nem ismert számunkra, hogy egyszerű pontatlanságról, slamposágról, a nyilvános könyvpiacra nem kerülhető kiadványok már az apparátus számára is követhetetlen túlbujánzásáról, netán a végrehajtott apparátus operatív beavatkozásáról van-e szó, vagy a tervezés és a megvalósítás között történtek módosították ilyen nagy mértékben a kiadásra kerülő művek jegyzékét, esetleg más okok játszottak ebben szerepet.
- 54 MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 69–70.
- 55 MNL OL M-KS 288-41/215. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1973. november 27. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak zárt terjesztésű könyvek kiadására 1974-ben. 1973. november 16. p. 20.

- 56 Uo. p. 69–71.
 57 Uo. p. 69.
 58 Uo. p. 70.
 59 Uo. p. 70–71.
 60 MNL OL M-KS 288-41/367. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1981. május 19. ülésének jegyzőkönyve. 1981. május 19. p. 65.
 61 MNL OL M-KS 288-41/32. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. október 14. ülésének jegyzőkönyve. 1964. október 14. p. 4.
 62 MNL OL M-KS 288-41/49. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1965. október 20-i üléséről. Jelentés a zárt kiadványokról. 1965. október 20. p. 12/a–13.
 63 E sorok sajátos hangulatát és tartalmát az adja, hogy a két részben közölt írás az akkoriban még szamizdatként közreadott, Beszélő című folyóiratban jelent meg. Kőszeg Ferenc: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon 1–2. In: Beszélő szamizdat, 5–6. szám, 1. évf., 5. sz. (1982. december) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/konyvkiadoi-cenzura-magyarorszagon-i-es-beszelo-szamizdat>, 9. szám. 1. évf., 7. sz. (1984. február) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/konyvkiadoi-cenzura-magyarorszagon-ii> (A letöltések ideje: 2015. január 3.)
 64 MNL OL M-KS 288-41/15. ö. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 14.
 65 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi Agit. Prop. Bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 3–4.
 66 Uo. p. 3.
 67 Uo. p. 29.
 68 MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 67.

